

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Onder ministers: de opkomst van ambtelijke en ministeriële cultuur in Nederland (1795-1919)

Turpijn, J.

Publication date
2011

Published in
Van Torentje tot Trêveszaal: de geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Turpijn, J. (2011). Onder ministers: de opkomst van ambtelijke en ministeriële cultuur in Nederland (1795-1919). In H. te Velde, & D. Smit (Eds.), *Van Torentje tot Trêveszaal: de geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (pp. 185-207, 393-395, 434). De Nieuwe Haagsche.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Noten

Voorwoord

[AUTEUR?]

Inleiding: De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof

HENK TE VELDE

- 1 Peters, *De landsgebouwen*, 6.
- 2 Voor de historische achtergrond hiervan zie Aerts, *De letterheren*, 390-396; voor de politieke achtergrond: Te Velde, *Gemeenschapszin*; voor de betekenis voor het Binnenhof zie vooral het artikel van Wessel Krul elders in deze publicatie.
- 3 Zie onder meer Van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*.
- 4 Als belangrijke stap daarin werkt Diederik Smit met steun van de Tweede en Eerste Kamer, en de ministeries van Algemene Zaken en Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan een dissertatie over het gebruik van het Binnenhof sinds de onafhankelijkheid in 1813; in 2013 zal dit onderzoek gepubliceerd worden.
- 5 Vergelijk A. Fredericksen, 'Parliament's Genius Loci. The politics of place after the 1834 fire', in: Riding/Riding, *The Houses of Parliament*, 99-111.
- 6 Vergelijk Turpijn, *Mannen van gezag*, hoofdstuk 3; Aerts, 'Op gepaste afstand', 25-41.
- 7 Peters *De landsgebouwen*, 100; zie ook het artikel van Jan Hein Furnée elders in deze publicatie.
- 8 Van der Peet/Steenmeijer, *De Rijksbouwmeesters*, 143 (rapport van Willem Nicolaas Rose, 1861).
- 9 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 74 en 82.
- 10 Koepel: Biefang, *Die andere Seite der Macht*, 140; Hoffmann, *Architektur für die Nation?*, 102 (1876); Reichstagspalast bij Cullen, *Der Reichstag*, 218, noot 10 (uit 1893); zie verder dit boek *passim* en de betreffende delen in de andere titels.
- 11 David Cannadine, 'The Palace of Westminster as Palace of Varieties', in: Riding/Riding, *The Houses of Parliament*, 11-29, daar 15: onder meer 'national style', 'new Palace' en 'more a royal residence than a democratic legislature'.
- 12 Hoffmann, *Architektur für die Nation?*, 15.
- 13 Riding/Riding, *The Houses of Parliament*, 19, en verscheidene artikelen in dat boek.
- 14 Citaten in G. Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Splithoff, *Het Binnenhof*, 155, met bronverwijzing.
- 15 Hobsbawm/Range (eds.), *The invention of tradition*.
- 16 Zoals Brown, *Whitehall*, 173 over 10 Downing Street opmerkt. Een foto van de stoelen in Minney, *No. 10 Downing Street*, na pagina 270. Als het Binnenhof (relatief) oud politiek meubilair bezit, dan wordt er vaak niet erg veel mee gedaan, zoals met de groene bankjes uit de oude zaal van de Tweede Kamer, of wordt er niet de nadruk op gelegd, zoals het meubilair van de vergaderzaal van de Eerste Kamer.
- 17 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 72.
- 18 Gegevens van de digitale dagbladenbank Lexis Nexis. Citaat uit *NRC Handelsblad*, 13 december 1991.
- 19 Zie Bauwens, *Het Nationaal Gerechtshof*, 119-121; 199 (het gaat om 1802-1806).
- 20 Telkens bleek het in het onderzoek niet alleen lastig om veranderingen in ruimtegebruik precies te dateren, maar nog meer om daar een definitieve betekenis aan toe te kennen; in die zin is dit boek een verkenning. Vrijwel altijd speelden overigens praktische overwegingen in de beslissingen een hoofdrol.
- 21 Zie de inleiding van het artikel van Te Velde/Smit elders in deze publicatie over de onduidelijkheden die hierover nog bestaan.
- 22 Zie verder 'Politieke tradities', in: Te Velde, *Van regimententaliteit*, vooral 21-23, met ook voorbeelden hoe de Trêveszaal tegenwoordig indruk maakt op nieuwe bewindslieden.
- 23 Handelingen Tweede Kamer 28 april 1992 (OP-4646); aldaar vermeldt hij overigens abusievelijk dat de Trêveszaal oorspronkelijk bedoeld was voor de gewone in plaats van uitzonderlijke bijeenkomsten van de Staten-Generaal in de Republiek.

Bedden op het Binnenhof. De vorstelijke woonvertrekken in de middeleeuwen

ANTHEUN JANSE

- 1 Mijn dank gaat uit naar het NIAS, het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences in Wassenaar, dat me in de gelegenheid stelde dit artikel te voltooiën.
- 2 Calkoen, 'Wording en ontwikkeling', 28; Calkoen, 'Het Binnenhof'; Peters, *De landsgebouwen*.
- 3 Calkoen, 'Het Binnenhof', 140.
- 4 Peters, 'Grafelijk leven', 113-268, afbeelding tussen 160-161; Calkoen, 'Het Binnenhof', afbeelding tussen 50 en 51.
- 5 Peters, 'Grafelijk leven', 164, 172 noot 1.
- 6 Smit (ed.), *Den Haag*, 95. Wat daarop als "ridderhuis" staat aangegeven, is in feite de door Filips de Goede gebouwde woontoren (die nauwelijks heeft gefunctioneerd omdat hij spoedig na de bouw instortte).
- 7 Zie over de problemen van vergelijkbare bronnen o.a. Gonzalez, *Un prince*, 229.
- 8 NA, GRA, Registers, inv. 720 H (2). Vermeld door Van Gent/Le Bailly, *Gids*, 153. In Jansen, *Hoekse en Kabeljouwse twisten*, 81 wordt de eerste pagina van de inventaris geciteerd, zonder bronvermelding.
- 9 Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek*, II, nrs. 626, 744, 831, 967 en 978 (1253), 997, 1019, 1023-1024 (1254).
- 10 Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek*, III, nrs. 1717, 1893, 2254. Zie over de poort Kees Stal/Victor Kersing, 'De ruimtelijke ontwikkeling in de late middeleeuwen', in: Smit (ed.), *Den Haag*, 38, die menen dat het om de Voorpoort (Gevangenpoort) gaat, waar inderdaad een dertiende-eeuwse trap is aangetroffen.
- 11 *Regale palacium*, zie Bruch (ed.), *Chronographia*, 197 (c. 70g); De Geer van Jutphaas, *Bronnen*, 99.
- 12 Mekking, 'Grote Zaal', 84-85.
- 13 Volgens Peters, 190 en Calkoen, 'Het Binnenhof', 38 was de verdieping boven de Rolzaal er pas door Floris V opgezet, maar dat is m.i. overtuigend weerlegd door Ter Kuile, 'De bouwgeschiedenis', 318.
- 14 Het overlijden van Gerard van Leiden in 1289 staat vast, zie Kruisheer (ed.), *Oorkondenboek*, IV, nr. 2415; vgl. nrs. 2381-2382, 2384. Mekking, 'Grote Zaal', 78 laat ten onrechte de mogelijkheid open van een overlijden in 1306. Zie ook Mekking, 'Die Aula Palatii', 322.
- 15 Stephan Hoppe, 'Bauliche Gestalt und Lage von Frauenwohnräumen in deutschen Residenzschlössern des späten 15. und des 16. Jahrhunderts', in: Hirschbiegel/ Paravicini (eds.), *Das Frauenzimmer*, 153; Kerscher, 'Die Perspektive', 155.
- 16 Vale, *The princely court*, 56-68.
- 17 Zie bijv. NA, AGH, inv. nr. 1441, f. 32v. In de vijftiende eeuw werden alleen op het Buitenhof rieten daken aangetroffen.
- 18 Peters, 'Enkele bladzijden', 412 (1343/4); Calkoen, 'Het Binnenhof', 48.
- 19 NA, AGH, inv. nr. 1435 (5 april 1316 – 6 januari 1317), gedrukt in Hamaker, *De rekeningen*, 13-118.
- 20 Eric Bousmar/Monique Sommé, 'Femmes et espaces féminins à la cour de Bourgogne au temps d'Isabelle de Portugal (1430-1471)', in: Hirschbiegel/Paravicini, *Das Frauenzimmer*, 62.
- 21 Hermans, *Het Binnenhof*, 9-10, en Ter Kuile, 'De bouwgeschiedenis', 314 dateren de aanbouw in de veertiende eeuw. De "joncvrouwen kamer" is niet de kamer voor de "minderjarige dochters van de Graaf", zoals Calkoen, 'Het Binnenhof', 40-41 en 51 denkt, maar voor de adellijke meisjes en vrouwen die de gravin omringden en verzorgden en die gezamenlijk op één kamer sliepen, zoals gebruikelijk was, zie o.a. Streich, *Zwischen Reiseherrschaft*, 508.
- 22 NA, GRA, RR, inv. nr. 308, f. 226v: gestopt "op die goede graven camer, die men die camer van Luyck hiet".
- 23 Op de kaart in Stenvert ea, *Monumenten*, 210 wordt het De Lairese-gebouw gedateerd op "ca. 1328".
- 24 De archeologie zou ten dele uitkomst kunnen bieden. Zie voorlopig: www.denhaag.nl/Pics/dsb/arch/pdf/agkaarttekst_03-2008.pdf (geraadpleegd maart 2008).
- 25 Calkoen, 'Het Binnenhof', 54 (NA, AGH, inv. nr. 1441, f. 35r).
- 26 In 1366 is sprake van "dat grote ronde glas in die nuwe zael", NA, AGH, inv. nr. 1451, f. 30r.
- 27 Peters, 1891, *Landsgebouwen*, 69; Calkoen, 'Het Binnenhof', 153. Peters, 'Grafelijk leven', 174-175. Hij moet in ieder geval bij de zogenaamde Beierse kamer gelegen hebben, zie NA, GRA, RR, inv. nr. 273, f. 67r: "„ een trappe gemaect beneden in den nuwen zael upgaende in die camer van Beyeren".
- 28 NA, AGH, inv. nr. 1441, f. 35v, Calkoen, 'Het Binnenhof', 149. In f. 29v is sprake van "die ridder camer".
- 29 NA, AGH, inv. nr. 1450, f. 55r: " ghestopt an den vierkanten torn dair mijn here pleghet te leggen" (1365). Nog in 1371-1372 is sprake van "mijns heren des graven camer hertoge Willems", inv. nr. 1298. Voor de verhuizing en het verblijf van graaf Willem V, zie De Boer/Den Boer, 'Par deviers', 13-22.
- 30 NA, AGH, inv. nr. 1291; inv. nr. 1451, f. 33v: " an die trappe dat men up die grote stove ghaet".
- 31 NA, AGH, inv. nr. 1450, f. 55r: "Item Colijn den scoerstien van der cleenre stove schoen te maken met sinen knecht"; inv. nr. 1451, f. 32r: "upten voerkanten torn ende die cleen stove"; inv. nr. 1450, f. 46r: " in mier vrouwen stove".
- 32 NA, AGH, inv. nr. 1519 en inv. nr. 1451, ff. 20v, 24v, 25r, 29r.
- 33 NA, AGH, inv. nr. 1451, f. 12r. Calkoen, 'Het Binnenhof', 58 en Peters, 'Grafelijk leven', 193.
- 34 O.a. een vermelding in 1387, zie NA, AGH, inv. nr. 1466, f. 26r.

- 35 NA, AGH, inv. nr. 1467, f. 37r: “den grote camer te schoeyen an die trappen die men in den viver gaet”. Vgl. inv. nr. 1466, f. 35r: “op mijns heren camer an der viver”; inv. nr. 1468, f. 12v (1390-1391) en vgl. aldaar “joncfrou Aliden van Poelgheests nuwe camer”.
- 36 NA, AGH, inv. nr. 1469, f. 30r e.v.; f. 37v: “an mijns heren grote camer op mijns heren nuwe camer”; inv. nr. 1471, f. 71r.
- 37 Vriendelijke mededeling Guido Steenmeijer/Jacqueline Heijnenbrok. In 1396 (NA, AGH, inv. nr. 1471, f. 46v) krijgt “Jan die Bruyn den maelre van Dordrecht” betaald “van der waiderribben te verwen an den viver an die oude camer”. De huidige Statenzaal wordt door Calkoen, ‘Het Binnenhof’, 56 gezien als de oude Beierse kamer.
- 38 Calkoen, ‘Het Binnenhof’, 59. In 1395-3196 is sprake van “mijnre vrouwen nuwe camer”, NA, AGH, inv. nr. 1471, f. 66r; zie verder inv. nr. 1478, f. 45r.
- 39 NA, AGH, inv. nr. 1469, f. 37v. In 1398-1399 werden 22.000 stenen gekocht “dair of ghemact is een muyr tusschen die cappelle ende die raetkamer”, zie inv. nr. 1475, f. 42r. Zie ook inv. nr. 1478, f. 40v (1401): “toten pryel te maken tusschen der raetkamer ende der cappellen”.
- 40 Resp. NA, AGH, inv. nr. 1466, f. 36v, 38r; inv. nr. 1468, f. 13v; inv. nr. 1469, f. 31r. Zie ook Peters, ‘Grafelijk leven’, 194.
- 41 Een aanwijzing daarvoor in NA, AGH, inv. nr. 1469, f. 34r, waar sprake is van dakreparaties, achtereenvolgens “op die oude zale, opten viercanten toern, op die hoechcamer opt ridderhuys ende op mijns heren camer van Oestervant”.
- 42 Vanaf NA, AGH, inv. nr. 1473.
- 43 NA, AGH, inv. nr. 1486, f. 49r en inv. nr. 1489, f. 47v-48r (120.000 stenen “ghebesicht an die nye camer ende an die cameran dair onder” en kalk “an die nye coken, an die nye cameran ende anders”). Of de zogenaamde zwarte kamer al in deze periode bestond, is niet zeker. Vgl. Peters, ‘Grafelijk leven’, 194.
- 44 Er worden stenen gekocht voor de schoorsteen en tegels voor de vloer, NA, AGH, inv. nr. 1491, f. 42r-v.
- 45 Hans Smit/Fred van Kan, ‘Politiek en bestuur: graaf, hof en dorp’, in: Smit (ed.), *Den Haag*, 88-126, aldaar 108-110.
- 46 Het “kasteleijns-hof”, waarover Peters, ‘Grafelijk leven’, 194-195 spreekt en dat ook op zijn kaart is ingetekend, dateert pas uit de late vijftiende eeuw.
- 47 De namen van de kamers verwijzen vaak naar de laatste – belangrijke – bewoner.
- 48 Gachard (ed.), *Collection*, 622-627.
- 49 Hij bezocht Den Haag slechts een paar dagen in september en oktober 1425, zie Vander Linden, *Itinéraires*, 50.
- 50 Bezoek van 9-13 augustus 1428, Vander Linden, *Itinéraires*, 70-71.
- 51 Over de zwarte kamer, zie hieronder; over de lindebomen NA, AGH, inv. nr. 1499, f. 35v: “Item betailt Claes Lambrechtsz. van 25 linden upten viverberch omme te betuynen om dat men se niet verderven en soude, van elker linde 2 gr. fac. 25 s.”
- 52 Zie de rekeningen NA, AGH, inv. nr. 1499, en GRA, RR, 264. Zie over de politieke situatie verder Janse, *Een pion*, 2009, hoofdstuk 12. In 1429 liet Jacoba het orgel in de kapel repareren door een organist uit Utrecht, AGH, inv. nr. 1499, f. 39r. Vgl. AGH, inv. nr. 1498, f. 37v.
- 53 Verblijf in Den Haag van 6-14 april, Vander Linden 1940, 108; NA, GRA, RR, 265, f. 33v, 36v, 38r.
- 54 Damen, *Staat van dienst*, 471.
- 55 ARAB, Familiearchief Reynegom de Buzet, inv. nr. 860, f. 12v, 25v, 30r, 37r, 57r.
- 56 ARAB, Familiearchief Reynegom de Buzet 860, f. 93r.
- 57 NA, GRA, RR, inv. nr. 270, f. 75r; inv. nr. 269, f. 59v, 63r-v, 65v; inv. nr. 270, f. 90v-91. Vander Linden, *Itinéraires*, 153-154. De hertogin bleef in Brussel.
- 58 ‘Rekening der testamentoren’ 186; NA, GRA, RR, inv. nr. 270, f. 98r-v en 45r.
- 59 NA, GRA, RR, inv. nr. 270, f. 98r.
- 60 NA, GRA, RR, inv. nr. 271, f. 65r; inv. nr. 270, f. 93v; inv. nr. 271, f. 65v: “camer die men voirtan noemen sal der stede raetkamer”.
- 61 NA, GRA, Registers (hierna: Rek.reg.), inv. nr. 720 H-2.
- 62 Calkoen, ‘Wording en ontwikkeling’, 64.
- 63 Calkoen, ‘Het Binnenhof’, 67.
- 64 NA, GRA, RR, inv. nr. 278, f. 65r, inv. nr. 312, f. 189r; inv. nr. 270, f. 88v. Zie ook de uitdrukking “van cypressen camer totter cappellen toe”, inv. nr. 277, 74v.
- 65 NA, GRA ‘Rekening der testamentoren’, 185.
- 66 NA, GRA, RR, inv. nr. 271, f. 72r: “uptie voirs. dansael, uptie clene camerkins dair after an, uptie grote nuwe camer, uptie 2 clene cameran dairan, uptie zwarte camer ende uptie leuffen dairan ende uptie 2 cameran oistwert van die grote zwarte camer langes die viver”. In 1441 is sprake van “die camer dair myn here van Lalaing somtydt raet hout ende plach te wesen mijnre genadige vrouwen camer”, zie Calkoen, ‘Binnenhof’, 153 en Smit en Van Kan, ‘Graaf, hof en dorp’, 99. Vgl. de vermelding uit 1492 van “die zwarte camer, dair die stede van Hollant te rade gaen”, Calkoen, ‘Binnenhof’, 153. De zwarte kamer is misschien identiek aan de later genoemde “grote rode camer”, zie inv. nr. 278, f. 64r (1445).
- 67 In de rekening van 1436 wordt melding gemaakt van “beyde die bereyt cameran die an die nuwe groote camer staen”, NA, GRA, RR, inv. nr. 270, f. 86v.
- 68 “die joncfrouwen camer, daer nu die zaal ende bottelrie of gemaect is” (1439), zie Smit en Van Kan, ‘Graaf, hof en dorp’, 100.
- 69 NA, GRA, RR, inv. nr. 268, f. 64r.

- 70 De ligging van de Beierse kamer naast de kamer van de jonkvrouwen blijkt uit een verbouwing in 1440, NA, GRA, RR, inv. nr. 273, f. 63r. De Beierse kamer zou gelegen zijn op de plaats van de latere Statenzaal, zie de kaart van Calkoen 190[?] bij a en Hermans, *Binnenhof*, 22-23. Anders dan men zou kunnen denken zijn de Beierse kamer en de “camer mitten ruyten” of de “geruyte camer” (vgl. de ruiten op het Beierse wapen) niet identiek, zie inv. nr. 270, f. 86v. Is de kamer met de ruiten gelijk aan de “Dullegraefscamer”? Vgl. “mijns heren geruyte camer”, inv. nr. 272, f. 79r, en “uptie oude slaepcamer mitten ruyten”, inv. nr. 274, f. 62v (1440).
- 71 “up die camer dair die vrouwe van Heemsteden in plach te leggen”, NA, GRA, RR, inv. nr. 270, f. 86v. In 1438 stond deze kamer op instorten: “in die camer dair die vrouwe van Heemstede in plach te leggen die wel ene halve voete gescuert ende off geseten was van den groten huize dairze an behoude ende cortz gestort ende terneder gevallen soude hebben”, inv. nr. 272, f. 74r. Over de ligging in de buurt van de kapel inv. nr. 272, f. 86v.
- 72 Calkoen, ‘Wording en ontwikkeling’, 64; vgl. Peters, ‘Grafelijk leven’, 187.
- 73 Peters ‘Grafelijk leven’, 171 en 174-175. In Stenvert ea, *Monumenten*, 210 wordt het muurwerk van de Kleefse kamer gedateerd op “ca. 1400”.
- 74 In 1454 is sprake van “die goot die tusschen die oude zael ende die camer van Ludic leyt” en in 1467 van een “ganck die men van die oude zael in die camer van Ludic gaet” (f. 71r), zie Calkoen, ‘Het Binnenhof’, 151. “Zuyermont” wordt ook vermeld in ‘Rekeninghe der testamentoren’, 219. Zie over Jan Rosa en Jan van Neck resp. Damen, *Staat van dienst*, 207 en *passim*, en Jongkees *Staat en kerk*, 56-67. Met de “vrouwe van Poelgeest” wordt niet Aleid van Poelgeest († 1392) bedoeld, die slechts “jonkvrouwe” was. Waarschijnlijk gaat het om de vrouw van Gerrit van Poelgeest, een hofdame van Jacoba.
- 76 Calkoen, ‘Wording en ontwikkeling’, 34-35. Over het “lardier”, zie Peters, ‘Grafelijk leven’, 179-180.
- 77 Secretaris en klerk van de kost van Jacoba, zie Damen, *Staat van dienst*, 297, 302-303.
- 78 Zie NA, GRA, RR, inv. nr. 271, f. 72r: “up meester Heinricx camer uten Hove, up Jan van der Myen camer, up meester Joosten camer, uptie raitcamer ende up alle die cameran dairan staende”. Over de ligging van de kamer van Jan van der Mye, inv. nr. 271, f. 70r: “plancen gemaict buten up Jan van der Mye camer om aldair tkaetspel te benemen an die houtpoirte . . .”.
- 79 Over middeleeuwse bedden zie Eames, *Furniture*, 73-93 en Dodde, *Het Huisraad*, 36-39.
- 80 In een eerdere fase was er vaker sprake van “wooden four-posters supporting canopies”. Die waren echter moeilijk te verplaatsen en te vervoeren, zie Eames, *Furniture*, 75.
- 81 Met dank aan Hugo van der Velden (Harvard University), die me deelgenoot maakte van zijn opvattingen omtrent toeschrijving en datering van de miniaturen.
- 82 Voor de discussie over de datering en situering van de miniatuur, zie Janse, *Een pion*, 360 noot 60. Vgl. de bedden op het Arnolfini-portret van Jan van Eyck, 1434 (National Gallery), op de Annunciatie van Rogier van der Weyden (Louvre, Parijs) en op de Annunciatie uit Van der Weydens atelier uit ca. 1465-1475 (Metropolitan Museum of Art, New York). Zie ook het werk van de Meester van de Dood van de Maagd (Rijksmuseum Amsterdam), naar Hugo van der Goes.
- 83 Als de el 69 cm was, geeft dit een breedte van resp. 2,76 m en 1,72 m.
- 84 Eames, *Furniture*, 87.
- 85 Philippe Contamine, ‘Espaces féminins, espaces masculins dans quelques demeures aristocratiques françaises, XIVE-XVIE siècle’, in: Hirschbiegel/Paravicini (eds.), *Das Frauenzimmer*, 79-90.
- 86 Anna-Manis Münster, ‘Funktionen der dames et damoiselles d’honneur im Gefolge französischer Königinnen und Herzoginnen (14.-15. Jahrhundert)’, in: Hirschbiegel/Paravicini (eds.), *Das Frauenzimmer*, 339-354, aldaar 342.
- 87 Whiteley, ‘L’aménagement’, 299-303.
- 88 Streich, *Zwischen Reiseherrschaft*, 507.
- 89 Het is veelzeggend dat zijn ambitieuze en eigengereide opvolger, Willem van Lalaing, in 1440 de Beierse kamer betrok, waar hij een keuken liet aanbouwen, NA, GRA, RR, inv. nr. 273, f. 63r en Calkoen ‘Het Binnenhof’, 153. In de kamer van de “vrouwe van Santes” (de vrouw van Hugo van Lannoy) leverde Ewout twee nieuwe dekens “tot haer koedsbedde”, omdat de honden de oude dekens “verderft hadden”, zie GRA, Rek.reg, inv. nr. 720 H2, f. 12v.
- 90 Toen de hertog en hertogin in 1439 naar Den Haag kwamen, werd 16 el groen laken gekocht, “dat gebesicht wordt in mijnre genadiger vrouwen camer van Bourgongen, dair drie bancken mede gecleert worden”, f. 10v.
- 91 NA, GRA, Rek.reg, inv. nr. 720 H2, f. 5r en 6v.
- 92 NA, GRA, Rek.reg, inv. nr. 720 H2, f. 7v.
- 93 NA, GRA, RR, inv. nr. 272, f. 98r-v. Voor zijn verblijf in Den Haag Vander Linden, *Itinéraires*, 187-188.
- 94 De twee betekenissen van “camer” treffen we aan in de aankoop van twee “Valenchijnse roode sayen, dair een camer of gemaict is mit haren toebehoren, dienende up die camer beneden besiden der stoven.” Zie RR, inv. nr. 270, f. 65r.
- 95 NA, GRA, Rek.reg, inv. nr. 720 H2, f. 10v.
- 96 Vgl. hiervoor het laat vijftiende-eeuwse tapijt *L’Ouille* in de serie *La dame à la licorne*, bewaard in het Musée de Cluny in Parijs, met een voorstelling van de dame spelend op een portatief.

- 97 NA, GRA, Rek.reg. inv. nr. 720 H2, f. 5r. Voor de “groen camer mitten scapen” werd later een groot “tappijt” samengevoegd met andere, zie f. 12v.
- 98 Eames, *Furniture*, 77.
- 99 Hieronder “Summa folii xlv bedden” doorgehaald.
- 100 Hieronder “folii xlii bedden Summa lxxvii bedden groot ende cleyn” doorgehaald.

De Staten-Generaal. Twee eeuwen te gast bij de Staten van Holland (1593-1795)

MAURITS EBBEN

- 1 Goossens, ‘De Vredestempel’, 204-223; Huisken/Ottenheim/Schwartz, *Jacob van Campen*, 142-143, 189-199, 212-221; K.A. Ottenheim, ‘Amsterdam: stadhuis. De vrede van Munster architectonisch verbeeld’, in: Prak (ed.), *Plaatsen van herinnering*, 250-261.
- 2 Terwen/Ottenheim, *Pieter Post*, 164-165.
- 3 Het gebouw dat Post ontwierp doet tegenwoordig dienst als onderkomen van de Eerste-Kamer.
- 4 Van der Does, *3 Graven-Hage*, 134.
- 5 Blok (ed.), *Relazioni Veneziane*, 141.
- 6 Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden*, 78-80; Ising, *Het Binnenhof*, 12; Peters, *De Landsgebouwen*, 64-65.
- 7 Van 6 februari 1608 tot 25 augustus onderhandelden de Staten-Generaal met de gezanten van de Spaanse koning en de aartshertogen onder leiding van Ambrosio Spínola over vrede. Toen de Staten eenzijdig de vredehandel afbraken, stelden de Franse en Engelse bemiddelaars voor te spreken over een bestand. De Spaanse en Zuid-Nederlandse gezanten hadden hiertoe onvoldoende volmachten en verlieten op 30 september onverrichter zake Den Haag.
- 8 De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 28, 119-132; De Bruin, ‘Het politieke bestel’, 16-38; Knevel, *Het Haagse bureau*, 12-16.
- 9 Over het staatsbestel van de Republiek: Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 119-354; Van Deursen, ‘Staatsinstellingen’, 350-387; Frijhoff Spies, *1650*, 71-136; Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*; Fockema Andrae, *De Nederlandse staat*; Israel, *The Dutch Republic*, 276-306; Price, *Holland and the Dutch Republic*.
- 10 Frijhoff/Spies, *1650*, 218-224.
- 11 Mörke, ‘Stadtholder’ oder ‘Staetholder?’, 216-223.
- 12 D.J. Jansen, ‘Het Stadhoudelijk Kwartier in de 17de eeuw’ in: Pelt/Tiethoff-Splithoff, *Het Binnenhof*, 82.
- 13 A. De Vos, ‘“Propaganda voor staat en huis”. Maurits en de bouwkunst’ in: Zandvliet, *Maurits*, 127-130.
- 14 K. Ottenheim, ‘“Van Bouw-lust soo beseten”. Frederik Hendrik en de bouwkunst’, in: Keblusek/Zijlmans, *Vorstelijk Vertoon*, 109-111.
- 15 Fock, ‘Frederik Hendrik’, 76-78; Ising, *Het Hof*, 18-19; Jansen, ‘Het Stadhoudelijk Kwartier’, 61-68; Terwen/Ottenheim, *Pieter Post*, 35-38.
- 16 Bruin, ‘Het Plein en het huis’, 57; Ottenheim, ‘Van Bouw-lust soo beseten’, in: Keblusek/Zijlmans, *Vorstelijk Vertoon*, 110.
- 17 Ottenheim, ‘Van Bouw-lust soo beseten’, in: Keblusek/Zijlmans, *Vorstelijk Vertoon*, 111.
- 18 Gabriëls, *De heren als dienaren*, 91-93.
- 19 Terwen/Ottenheim, *Pieter Post*, 165.
- 20 Goudeau, *Kwartier van Hun Hoogmogenden*, 78-80.
- 21 Ising, *Het Binnenhof*, 1-11.
- 22 W. Terlouw, ‘Rijke interieurs als spiegel voor bewoner en bezoeker’ in: Ottenheim/Terlouw/Van Zoest (eds.), *Daniel Marot*, 48-52.
- 23 Van Gelderen, ‘De Nederlandse Opstand’, 35-36; Van Gelderen, ‘From Domingo de Soto’, 154-158; Mout, *Plakkaat van Verlatinge*, 12-13.
- 24 Van Gelderen, *Op zoek naar de Republiek*, 75-81; Oosterhoff, *Leicester and the Netherlands*, 151-159.
- 25 Calkoen, ‘Het Binnenhof’, 111; Schöffer, ‘Naar consolidatie en behoud’, 65-67.
- 26 Aalbers, *De Republiek*. 230-250; M. Ebben, ‘Twee wegen naar Munster’, 60-66; Groenveld, *Unie-Bestand-Vrede*, 135; J. Heringa, *De Eer en de Hoogheid*, 57-84.
- 27 Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 270-280, 312-313; Groenveld, ‘Unie, Religie en Militie’, 79-87; Price, *The politics of particularism*, 278-289.
- 28 De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 135-137; Groenveld, ‘De institutionele en politieke context’, 61.
- 29 Dröge, ‘Het Ontwerp’, 59-60.
- 30 Dröge, ‘Het ontwerp’, 59-84; Peters, *De Landsgebouwen*, 122-124, 143-148.
- 31 Groenveld, *Verlopend getij*, 82-87; Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 325-328.
- 32 A.Th. van Deursen, ‘De Raad van State onder de Republiek van 1588-1795’ in: De Schepper e.a. (eds.), *Raad van State*, 49-56; H. De Schepper, ‘De Raad van State in de landsheerlijke Nederlanden en zijn voortgang op gescheiden wegen, 1531-1588/1948’ in: De Schepper e.a. (eds.), *Raad van State*, 31-34; S. Groenveld, ‘De institutionele en politieke context’, in: De Smidt e.a. (eds.), *Van tesorier tot thesaurier-generaal*, 59-60; Schöffer, ‘Naar consolidatie en behoud’, 65-66.
- 33 Calkoen, ‘Het Binnenhof’, 111-115; Ising, *Het Binnenhof*, 31-34; Peters, *De Landsgebouwen*, 73-74;
- 34 Calkoen, ‘Het Binnenhof’, 115-116; Huussen jr, ‘De Generaliteitsrekenkamer’, 69-70.
- 35 Bruijn, *Varend verleden*, 15-20, 39-40; Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, 206; Goudeau, *Kwartier van Hun Hoogmogenden*, 106-111.
- 36 De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 390-395; Groenveld, ‘De institutionele en politieke context’, in: De Smidt e.a. (eds.), *Van tesorier tot thesaurier-generaal*, 62-64; Knevel, *Het Haagse bureau*, 17-28.
- 37 Van Riemsdijk, *De Griffie*, 83.
- 38 R.E. van Ditzhuyzen, ‘Simon Slingelandt. Secretaris van de Raad van State, 1690-1725’, in: De Schepper e.a. (eds.), *Raad van State*, 100-101; de Jongste, ‘Een bewind op zijn smalst’, 44-46.

39 Goudeau, *Kwartier van Hun Hoogmogenden*, 48-49; Ottenheim, 'Van Bouw-lust soo beseten', in: Keblusek/Zijlmans, *Vorstelijk Vertoon*, 109-108; Panhuysen, *De Ware Vrijheid*, 257-261; Peters, *De Landsgebouwen*, 47-48; R.M. Spenger, 'De thesaurier-generaal aan zijn bureau en op dienstreis' in: De Smid e.a. (eds.), *Van tesorier tot thesaurier-generaal*, 142-143.

Het Binnenhof in de zeventiende en achttiende eeuw

PAUL KNEVEL

1 Van der Does, *'s-Gravenhage*.
 2 De Cretser, *Beschryvinge*, 1.
 3 Van der Does, *'s-Gravenhage*, 131.
 4 Geciteerd naar Keblusek, *Boeken in de hofstad*, 310.
 5 Strong/Van Dorsten, *Leicester's Triumph*, 43-49.
 6 Bruce (ed.), *Correspondence of Robert Dudley*, 46.
 7 Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III,746; Zandvliet (ed.), *Maurits*, 388 (cat. nr. 218); A.Th. van Deursen, 'Den Haag: Binnenhof.' Oldenbarnevelt onthoofd, 1619', in: Prak (ed.), *Plaatsen van herinnering*, 121-129.
 8 Geciteerd naar Van Deursen, 'Den Haag: Binnenhof', in: Prak (ed.), *Plaatsen van herinnering*, 122.
 9 *Naerder Unie* (Leeuwarden 1651; Knuttel 7035) 10, 14.
 10 *Deductie*, 70; Panhuysen, *De Ware Vrijheid*, 158-160.
 11 Kees Zandvliet, 'Het hof van een dienaar met vorstelijke allure', in: Zandvliet (ed.), *Maurits*, 44.
 12 Zandvliet (ed.), *Maurits*, 286-287 (cat. nr. 140).
 13 Koen Ottenheim, "'van Bouw-lust soo beseten". Frederik Hendrik en de bouwkunst', in: Keblusek/Zijlmans (eds.), *Vorstelijk vertoon* 109-111; Koen Ottenheim, 'Architectuur', in: Huisken/Ottenheim/Schwarz (eds.), *Jacob van Campen* 163-167.
 14 Knevel, *Het Haagse bureau*, 24-28.
 15 Geciteerd naar A.Th. van Deursen, 'De raadpensionaris Jacob Cats', in: Van Deursen, *De hartslag van het leven*, 353.
 16 Kolfin, 'Voor eenheid', 69-107.
 17 Zie de bijdrage van Ebben elders in deze publicatie.
 18 Gabriëls, *De heren als dienaren*, 94.
 19 Keblusek/Zijlmans (eds.), *Vorstelijk vertoon*.
 20 Gabriëls, *De heren als dienaren*, 94.
 21 Schama, *Patriots and liberators*, 104-105; Rosendaal, *De Nederlandse revolutie*, 40-42.
 22 *Haeghs hofpraetje* (Knuttel 8654).
 23 Keblusek, *Boeken in de hofstad*, 131.
 24 Keblusek, *Boeken in de hofstad*, 133-135.
 25 Keblusek, *Boeken in de hofstad*, 136.
 26 Temple, *Observations*, 52. Vgl. Price, *Holland*.
 27 Harline, *Pamphlets*; Frijhoff/Spies, 1650, 218-224; Spaans, 'Public opinion', 189-209; Bos/Ebben/Te Velde (eds.), *Harmonie in Holland*.
 28 Mountague, *The Delights of Holland*, 27. Vgl. van Strien, *De ontdekking*, 60-61.
 29 Beck, *Spiegel van mijn leven*, 55-56.
 30 Geciteerd naar Kolfin, 'Voor eenheid', 92.

31 *Ballet dela Paix*; Van Stipriaan, *Ooggetuigen*, 219-221; Besanger, 'Al hadt hy geen ampt'.
 32 Bidloo, *Komste van zyne majesteit*.
 33 De Cretser, *Beschryvinge*, 24.
 34 'Aelde, quod hic quidam silicernius ambulat hospes / Dedecori subter fixa trophaea suo. / Ingens prodigium! qui non est ullibi, in hac est, / Hac solâ mundi parte modestus Iber'. De vertaling is van Meijer, 'Haagsche gebouwen', 302.
 35 De Cretser, *Beschryvinge*, 25.
 36 Bax, *Prins Maurits*, 282.
 37 Zandvliet (ed.), *Maurits*, 284-285 (cat. nr. 137). Vgl. Kolfin, 'Voor eenheid', 77-80, die overigens ten onrechte de Ridderzaal beschouwd als symbool voor de Staten van Holland.
 38 *Naerder unie*, 10.
 39 Panhuysen, *De ware vrijheid*, 160.
 40 Geciteerd naar Thera Wijsenbeek, 'Economisch leven', in: Wijsenbeek (ed.), *Den Haag*, 73.
 41 Keblusek, *Boeken in de hofstad*, 34-37.
 42 Keblusek, *Boeken in de hofstad*, 112-113.
 43 Keblusek, *Boeken in de hofstad*, 84; Mountague, *The delights of Holland*, 37; Van Strien, *De ontdekking*, 60.
 44 Van der Does, *'s-Gravenhage*, f. S3v.
 45 Zie Kossmann, *De boekverkoopers*, voor aantallen en een overzicht van de standplaatsen van de verschillende boekverkopers op de Zaal en het Binnenhof.
 46 Keblusek, *Boeken in de hofstad*, 37, 70, 74.
 47 Kossmann, *De boekverkoopers*, xix.
 48 Kossmann, *De boekverkoopers*, xxiv.
 49 Guicciardini, *Beschryvinghe*, 233.
 50 Kees Stal, "'Een plaetse so magnifyc van gebouwen"', in: Wijsenbeek (ed.), *Den Haag*, 48.
 51 Huygens, *Stede-stemmen en dorpen*, 70.
 52 De Riemer, *Beschryving*, I, verklaring titelprent.
 53 HvS, 'Den Haag spreekt', in: De Cretser, *Beschryvinge*, z.p..
 54 De Riemer, *Beschryving*, *1v.
 55 Lofdicht op Den Haag, in: De Cretser, *Beschryvinge*, z.p..
 56 De Cretser, *Beschryvinge*, 20.
 57 Beck, *Spiegel van mijn leven*.
 58 Beck, *Spiegel van mijn leven*, 20; Kossmann, *De boekverkoopers*, 21.
 59 Stal, *Den Haag*, 51.
 60 Ottenheim, "'van Bou-lust soo beseten"', in: Keblusek/Zijlmans (eds.), *Vorstelijk vertoon*, 109-111.
 61 Wagenaar, *"Dat de regering"*.
 62 Geciteerd naar Keblusek, *Boeken in de hofstad*, 112.

Interieur van betekenis, betekenis van interieur. De decoratieprogramma's aan de noordzijde van het Binnenhof

MARION BOLTEN

1 Kooijmans/Misset, 'Van rebellen tot koningen', 24.
 2 De Riemer, *Beschryving van 's-Gravenhage*, dl.1, 151.
 3 Terwen/Ottenheim, *Pieter Post (1608-1669)*, 166.
 4 Van Velden, *Hof-Tapijt tot Cieraed*, 61.

- 5 Hall, *Hall's Geïllustreerde Encyclopedie*, 181-183, 185, 189, 193; Hall, *Hall's Iconografisch Handboek*, 283, 380.
- 6 Terwen/Ottenheym, *Pieter Post* (1608-1669), 166.
- 7 Hall, *Hall's geïllustreerde Encyclopedie*, 268.
- 8 Bolten, *Het Huis van de Senaat*, 31.
- 9 Bolten, *Het Huis van de Senaat*, 31-40.
- 10 Terwen/Ottenheym, *Pieter Post* 169-171.
- 11 Van der Does, *3-Gravenhage*.
- 12 Van der Does, *3-Gravenhage*.
- 13 Ottenheym, 'De zaal van de Staten van Holland', *Eerste Kamer reflecties over de "Vergaderzaal van de Chambre de Reflection"* 21, 22.
- 14 Bolten, *Het Huis van de Senaat*, 61.
- 15 Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden*, 74. Zie verder de bijdrage van elders in deze publicatie.
- 16 Tiethoff-Spliethoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal: Trêveszaal en Statenzaal', in: Van Pelt/Tiethoff-Spliethoff, *Het Binnenhof*, 101-104.
- 17 Goudeau, *Van Kwartier*, 80.
- 18 Moorman/Uitterhoeve, *Van Achilleus tot Zeus*, 135.
- 19 Ripa, *Iconologia of uytbeeldinghe des Verstands*, 182.
- 20 Ripa, *Iconologia*, 568.
- 21 Hall, *Hall's Iconografisch handboek*, 238.
- 22 Hall, *Hall's Iconografisch handboek*, 78.
- 23 Hall, *Hall's Iconologisch handboek*, 25.
- 24 Tiethoff-Spliethoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal: Trêveszaal en Statenzaal', 115.
- 25 Moorman/Uitterhoeve, *Van Achilleus tot Zeus*, 135.
- 26 Ripa, *Iconologia of uytbeeldinghe des Verstands*, 182.
- 27 Hall, *Hall's Iconografisch handboek*, 283.
- 28 Ripa, *Iconologia*, 568.
- 29 Hall, *Hall's Iconografisch handboek*, 238.
- 30 Hall, *Hall's Iconologisch handboek*, 338.
- 31 Ottenheym e. a., *Daniel Marot*, 52.
- 32 Tiethoff-Spliethoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal', 104.
- 33 Tiethoff-Spliethoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal', 104.
- 34 Thieme/Becker, *Allgemeines Lexicon*, dl. 3, 534.
- 35 Ottenheym, e.a., *Daniel Marot*, 49.
- 36 Tiethoff-Spliethoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal', 110.
- 37 Ottenheym e.a., *Daniel Marot*, 50.
- 38 Ripa, *Iconologia*, 573.
- 39 Ripa, *Iconologia*, 152.
- 40 Ripa, *Iconologia*, 263.
- 41 Ripa, *Iconologia*, 85, 162, 263, 317, 392, 588-589, 622.
- 42 Ripa, *Iconologia*, I, II.
- 43 Ripa, *Iconologia*, 602-605.
- 44 Ripa, *Iconologia*, 602-605.
- 45 Ripa, *Iconologia*, 603.
- 46 Ripa, *Iconologia*, 573-574.
- 47 Steenmeijer, Knuttel meer dan een goede chef?, 341.
- 48 Auteur onbekend, 'Binnenhof 19 en wat daarvan moet worden' 5, *Vizier*.
- 49 Hilt, 'Binnenhof 19, per 1 januari 1982', 9, *Vizier*.
- 50 Mededeling van Ino Wubben, 16 april 2009.
- 51 Ebbinge, *W.C. Brouwer*, 88.
- 52 Koopmans, *Muurvast en gebeiteld*, 304, 329.
- 53 Met dank aan Vera Hauwert en Kees Bloem.
- 54 Voor een afbeelding van de prent zie: <http://www.digischool.nl>.
- 55 Ripa, *Iconologia*, 132, 133.
- 56 Ripa, *Iconologia*, 620.
- 57 Ripa, *Iconologia*, 227.
- 58 Hall, *Hall's Geïllustreerde encyclopedie van symbolen*, 181.
- 59 Hall, *Hall's Iconografisch handboek*, 249.
- 60 Hall, *Hall's Geïllustreerde encyclopedie*, 250.
- 61 Hall, *Hall's Iconografisch handboek*, 320.
- 62 Hall, *Hall's Iconografisch handboek*, 25.
- 63 Hall, *Hall's Geïllustreerde encyclopedie*, 185.
- 64 Moorman/Uitterhoeve, *Van Achilles tot Zeus*, 62-65.
- 65 Hall, *Hall's geïllustreerde encyclopedie*, 189.
- 66 Moorman/Uitterhoeve, *Van Achilles tot Zeus*, 175.
- 67 Hall, *Hall's geïllustreerde encyclopedie*, 131.
- 68 Hall, *Hall's Iconografisch handboek*, 101.
- 69 Informatie van Ariane Zwiers, medewerkster Joods Historisch Museum, Amsterdam.
- 70 Informatie van het Joods Historisch Museum, Amsterdam, www.jhm.nl.
- 71 Timmers, *Christelijke Symboliek*, 30.
- 72 Ovidius, *Metamorphosen*, 433; Hall, *Hall's Iconografisch*, 159.
- 73 Hall, *Hall's Iconografisch handboek*, 237.

De toegang tot het Binnenhof. Verkeer, vertier en politiek theater in de negentiende eeuw

JAN HEIN FURNÉE

- 1 Deze begriphistorische verschuiving is gebaseerd op enkele digitaal raadpleegbare lokale kranten: *Leeuwarder Courant* [LC], *Zierikzeesche Courant* [ZC], *Zierikzeesch Nieuwsblad* [ZN], *Goessche Courant* [GC], *Leydsche Courant* [LYC], *Leidsch Dagblad* [LD], *De Gelderlander* [DG], *De Amsterdammer* [DA]. Het is uiteraard deze laatste betekenis waarop bedoeld wordt in Van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof*.
- 2 Moerman, *Op en om het historisch Binnenhof*, 38-40. Van der Zweep, 'Het ontstaan van de sociëteit', 42.
- 3 Krudop van Ruwiell, *De voormalige St. Mariakapel*, 10, en *Supplement*, 13-17. [Eijssel], *3-Gravenhage van voorheen*, 65 ("dit herinner ik mij nog uit mijne kindsheid").
- 4 HGA, Bibliotheek, H s 373: N.J. Baake, *Journal 1802-1813*, 1.
- 5 HGA, Oud Archief Gravenhage, 1313-1815, inv. nr. 5814: Deken en hoofdlieden van de Hofbuurt in de stad Den Haag aan de Maire van Den Haag, 22 mei 1812, en Maire van Den Haag aan Generaal Graaf van Hogendorp, 22 juni 1812.
- 6 HGA, Bibliotheek, H s 373: N.J. Baake, *Journal 1802-1813*. Krudop van Ruwiell, *De voormalige St. Mariakapel*, Supplement, 19.

- 7 Geciteerd in M.C. van Höevel tot Westerflie-Speyart van Woerden, 'Ziesien, zeer lui en altijd ziek', in: Van der Peet/Steenmeijer (eds.), *De Rijksbouwmeesters*, 75.
- 8 Engelen, *Uit de gedenkschriften*, 273. Zie Dekker, 'Wie schreef de gedenkschriften', 220-225.
- 9 *Berigt wegens de geconstitueerde magten* en volgende herenboekjes en residentieelmanakken.
- 10 HGA, Volkstelling 1830.
- 11 HGA, Beeldbank, diverse prenten van het Binnenhof (Ridderzaal) uit de periode 1825-1860, o.a. kl.B. 244, 246, 248, 250, 252, 254, 277.
- 12 HGA, Archief Stadsbestuur, 1811-1851: inv. 1367, Instructie aannemers van de straatverlichting, 1816, en inv. nr. 1366, Rapport betreffende de kwaliteit van de verlichting in de verschillende wijken, ca. 1819.
- 13 *GC*, 17 februari en 15 november 1819. *GC*, 3 januari 1820. Stolp, 'Hoe moeilijk', 117. G. Dil/E. Homburg, 'Gas', in: Lintsen e.a. (eds.), *Geschiedenis van de techniek III*, 108.
- 14 *GC*, 21 januari 1820. Stolp, 'Hoe moeilijk', 117-123. Van Ardenne e.a., *Den Haag energiek*, 62-63.
- 15 [Jonckbloet], *Physiologie van Den Haag*, 82.
- 16 Krudop van Ruwiell, *De voormalige st. Mariakapel*, 10-13.
- 17 *LC*, 3 oktober 1834, 16 oktober 1840, 25 juni en december 1841. *GC*, 24 juni 1841.
- 18 *LC*, 18 mei 1815 en 3 april 1816. Den Beer Poortugaal, *Belangstellend woord*, 4 en 7.
- 19 *ZC*, 12 juli 1842; *GC*, 9 juni 1842; *GC*, 11 juli 1842. *Vierde algemeen muzijkfeest*; Van Gessel, *Een vaderland van goede muziek*, 226-228.
- 20 Van Raalte, *Geschiedenis van de Opening*, 16-38. Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, 15-21.
- 21 *LYC*, 18 oktober 1815. Van Zanten, *Schielijk, winzucht*, 307.
- 22 Zie o.a. Peters, *De landsgebouwen*, 5-104. De Stuers, *Het Binnenhof*. G. Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: R.J. van Pelt/M. E. Tiethoff-Splithoff (eds.), *Het Binnenhof*, 153-180. Van der Peet/Steenmeijer (eds.), *De Rijksbouwmeesters*, o.a. 107-111, 135-142, 202-205, 271-277 en 289-291. Behrens, *W.N. Rose*, 236-279.
- 23 HGA, AGB 1851-1915, 1862, Commissie van Bijstand aan B en W, 14 feb 1862. *HG*, 21 maart 1860. Van Pelt/Tiethoff-Splithoff, *Het Binnenhof*, 162 noemen het Haagse stadsbestuur als initiator. Berens, *W.N. Rose*, 239 beschrijft dat Rose de demping al in 1858 had bepleit.
- 24 HGA, AGB 1851-1915, Agendastukken 1860, 2270, B & W aan Gemeenteraad, 23 maart 1860 en *HG*, 27 maart 1860, 3 april 1860 en 10 december 1861.
- 25 HGA, *HG*, 10 december 1861 en 15 november 1859.
- 26 HGA, *HG*, 25 februari 1868.
- 27 HGA, *HG*, 31 mei 1865.
- 28 HGA, AGB, Agendastukken 1868: 5890, Ingenieur van Waterstaat aan B & W, 10 maart 1868; 6331, B & W aan Minister van BiZa, 20 juli 1868; 6674, Ingenieur van Waterstaat aan B & W, 12 augustus 1868. *Nederlandsche Spectator*, 12 september 1868.
- 29 HGA, *HG*, 22 december 1868 en 28 maart 1882.
- 30 HGA, *HG*, 25 oktober 1870. HGA, AGB, Agendastukken 1870: 8542, B & W aan Minister BiZa, 4 november 1870, en 8914, Minister BiZa aan B & W, 22 november 1870. 'Brieven uit de hofstad', *AC*, 24 oktober 1877.
- 31 'Brieven uit de hofstad', *AC*, 24 oktober 1877.
- 32 *LD*, 12 juni, 1 juli en 20 augustus 1872. *LYC*, 3 juli en 3 september 1873. HGA, *HG*, 21 oktober 1873. *ZN*, 3 juli, 28 oktober 23 december 1873. *LC*, 5 sept 1873. Slechte, 'Een Haagse 'standbeeldquaestie'', 11 en 14.
- 33 Het betreft hier het laatste plan van Bert Brouwer. Alleen de Ridderzaal, de Trêveszaal en een deel van het Binnenhof zou deze opzet blijven staan. 'Haagsche brieven', *UPSD*, 23 januari 1876.
- 34 'Uit het Haagje', *DA*, 27 oktober 1889.
- 35 Een fraai beeld van de bouwput geven de foto's van de restauratiewerkzaamheden. NA, Archief Ministerie Biza, Afdeling Kunst en Wetenschappen, 1875-1918 [2.04.13], inv. nr. 3533, foto's restauratie 1880-1890. Een uiterst kritische beschrijving vindt men in De Stuers, *Het Binnenhof*, 28-40. Vgl. Van der Peet/Steenmeijer (eds.), *De Rijksbouwmeesters*, 290.
- 36 'Uit de Residentie', *UPSD*, 15 juni 1879.
- 37 HGA, *HG*, 15 mei 1877 en 25 mei, 18 juni en 2 juli 1878.
- 38 'Uit de Residentie', *UPSD*, 7 november 1880, 27 maart, 26 juni, 2 oktober en 23 oktober 1881. 'Brieven uit de hofstad', *AC*, 4 januari en 24 mei 1881.
- 39 'Uit de Residentie', *UPSD*, 16 oktober 1882. Vgl. 'Uit de Residentie', *UPSD*, 27 februari 1881.
- 40 HGA, AGB 1851-1915, Agendastukken 1883: nr. 1603, Minister van Handel en Nijverheid aan B & W, 20 september 1883 en nr. 2679, B & W aan Minister van Handel en Nijverheid, 28 september 1883.
- 41 HGA, *HG*, 28 juli en 11 augustus 1863.
- 42 HGA, Bibliotheek, V. de Stuers aan de intekenaars, 22 april 1885 [Lg21]. *DG*, 23 september 1885.
- 43 *GC*, 15 september 1885. *DZHG*, 20/21 september 1885. 'Haagsche sprokkelingen', *UPSD*, 10 augustus 1885. 'Haagsche kroniek', *AH*, 13 december 1885.
- 44 HGA, *HG*, 11 maart 1890. *DG*, 20 juni 1896. Bij de aanbieding aan de minister was voorwaarde gesteld dat de fontein met waterleiding in verband zou worden gebracht en minimaal een jaar zou spuiten. *Nederlandsche Spectator*, december 1885. Gram, *Den Haag voorheen en thans*, 32.
- 45 Gram, *Den Haag voorheen en thans*, 44.
- 46 HGA, *H G*, 1 februari 1899.
- 47 HGA, *HG*, 13 november 1900. Gram, *Den Haag voorheen en thans*, 31.
- 48 Gram, 'De loterij-zaal te 's-Gravenhage', 1-2.
- 49 Den Beer Poortugaal, *Belangstellend woord*, 10-19. Berens, *W.N. Rose*, 265 en 271.
- 50 *ZC*, 25 maart 1863. Berens, *W.N. Rose*, 271

- 51 De Stuers, 'Holland op zijn smals', 357. Het anatomisch museum was eigendom van de oogarts van Willem III. W. Hendriksz en bleef hier tussen ca. 1868 en 1875 gevestigd. *DZHG*, 19 september 1868. *La Haye et Schéveningue*, 17-18. De Stuers, *Het Binnenhof*, 24.
- 52 *LC*, 21 augustus 1863. *DZHG*, 2 en 4 september 1863. *Nationaal Muziekfeest*. In juni 1865 vond in de Ridderzaal ook een nationaal muziekfeest plaats ter herdenking van de slag bij Waterloo. 'Residentiekronijk', *UPSD*, 13 juni 1865.
- 53 E, Bespreking van het *Verslag*, 169. Overigens was in 1862 bij een proefneming juist vastgesteld dat de zaal na de restauratie 'geheel ongeschikt' was geworden voor vocale concerten. *LD*, 3 en 5 september 1862.
- 54 'Haagsche kroniek', *AH*, 7 juli 1871. 'Uit 's-Gravenhage', *UPSD*, 7 september 1869. Zie ook Randerad, *Het onberekenbare Europa*, 198.
- 55 *LD*, 14 maart 1870. *ZC*, 3 augustus 1870. *LD*, 16 en 23 september 1870.
- 56 *LYC*, 18 juli 1871. *HG*, 13 mei 1873. De Stuers, *Het Binnenhof*, 24.
- 57 *ZN*, 17 juli 1858. Krudop van Ruwiell, *De voormalige st. Mariakapel*, Supplement, 42.
- 58 Krudop van Ruwiell, *De voormalige st. Mariakapel*, 21-31.
- 59 Krudop van Ruwiell, *De voormalige st. Mariakapel*, 7. [Eijssell], *Den Haag voorheen en thans*, 63-66.
- 60 Krudop van Ruwiell, *De voormalige st. Mariakapel*, Supplement, 19-21. De Stuers, *Het Binnenhof*, 33-34. *DZHG*, 12 juni 1879. 'Uit de Residentie', *UPSD*, 15 juni 1879.
- 61 *DA*, 22 januari 1882. 'Uit de Residentie', *UPSD*, 26 september 1880. A.N. Hesselmans, 'Electriciteit', in: Lintsen e.a. (eds.), *Geschiedenis van de techniek*, 141-142.
- 62 *DG*, 26 augustus 1879. *GC*, 15 september 1885.
- 63 Baedecker, *Belgique et Hollande*, 254-255.
- 64 'Uit de hofstad', *DA*, 3 september 1882.
- 65 [Booms], *Geïllustreerde Gids* 21. Vgl. *10 cts gids voor 's-Gravenhage*, 6/7. Met dank aan Marlies van der Riet.
- 66 Gram, *'s-Gravenhage voorheen en thans*, 36.
- 67 'Haagsche brieven', *UPSD*, 1 september 1875
- 68 HGA, *HG*, 29 januari 1878.
- 69 HGA, AGB, Agendastukken 1886, 1590, Minister van Binnenlandse Zaken aan Burgemeester, 16 juli 1886.
- 70 HGA, AGB, Agendastukken 1886: 1590, Rapport commissaris van politie der 2e afdeling, 23 juli 1886; Hoofdcommissaris van Politie Van Schermbeek aan Burgemeester, 28 juli 1886; Burgemeester aan Minister van Binnenlandse Zaken, 4 augustus 1886. *DG*, 20 mei 1896.
- 71 De Amicis, *Nederland en zijn bewoners*, 93-94.
- 72 *ZC*, 22 mei 1867 en 19 mei 1890.
- 73 HGA, AGB 1851-1936, inv. nr. 2391, Overeenkomst met de staat betreffende de gasverlichting van het Binnenhof, 1875. Gram, *Den Haag voorheen en thans*, 45.
- 74 Gram, *Den Haag voorheen en thans*, 44.
- 75 Van Welden Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis*, 336-379.
- 76 'Residentiekroniek', *UPSD*, 22 juli 1866, 21 januari en 11 maart 1867. 'Haagsche brieven', *UPSD*, 19 september 1866, 3 december 1866 en 14 maart 1867. Vgl. Van Raak. *In naam van het volmaakte. Conservatisme*, 179-180. Te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef*, 42-43.
- 77 *DZHG*, 21, 22, 23, 24, 25, 26 september 1868.
- 78 *DZHG*, 27/28 september 1868.
- 79 Van Leeuwen, *Pracht en praal*, 15-21. Van Raalte, *Geschiedenis*, 17 en 42.
- 80 *HC*, 17 september 1883, geciteerd in Van Cruyningen, *Prinsjesdag*, 38.
- 81 'Uit de residentie', *DA*, 23 september 1888. *LD*, 18 september 1889. 'Haagsche sprokkelingen', *UPSD*, 22 september 1890. In 1889 ging het gerucht dat koningin Emma in de plaats van haar echtgenoot de Staten-Generaal zou openen. *LYC*, 4 september 1889.
- 82 *LC*, 23 september 1897.
- 83 *LC*, 22 september 1898, 20 september 1899, 19 september 1900.
- 84 *DGelderlander*, 20 sept 1899.
- 85 *ZN*, 22 maart 1894. *DG*, 18 mei en 15 september 1896.
- 86 *LYC*, 8 juni 1853. *LD*, 12 februari 1870. 'Uit de Residentie', *UPSD*, 31 mei 1879. 'Haagsche sprokkelingen', *UPSD*, 17 december 1888 en 16 december 1889. Zie ook Gram, *'s-Gravenhage in onzen tijd*, 65-66. Turpijn, *Mannen van gezag*, 125.
- 87 'Uit de Residentie', *UPSD*, 31 mei 1879 en 5 december 1880.
- 88 Netscher, 'De val van een minister', 8, 23.
- 89 'Haagsche sprokkelingen', *UPSD*, 17 december 1888 en 16 december 1889
- 90 Gram, *'s-Gravenhage in onzen tijd*, 65. 'Haagsche sprokkelingen', *UPSD*, 16 december 1889. Zie ook *ZN*, 2 mei 1891 en *LC*, 22 juni 1896. Voor de rechtszaken zie o.a. *ZC*, 24 oktober 1883 en *DZHG*, 24 september 1885. Vgl. De Haan/Te Velde, 'Vormen van politiek', 179-185. Te Velde, *Het theater van de politiek*, 13-14.
- 91 Boele van Hensbroek, 'Iets over den Haagschen boekhandel' 294. 'Brieven uit de hofstad', *AC*, 8 januari 1883. Gram, *'s-Gravenhage voorheen en thans*, 44.
- 92 *HC*, 19 en 20 mei 1886.
- 93 Robijns, *Radicalen in Nederland*, 247.
- 94 Huizinga, *J. Heemskerk Azn*, 172.
- 95 *DZHG*, 19 september 1885. *ZN*, 19 september 1885. Voor de Belgische herkomst van de protestdemonstratie zie ook 'Brieven uit de hofstad', *AC*, 14 september 1885: 'een omgang zullen doen door de stad, of, gelijk het in België heet, 'eene betooging houden'. Vgl. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond* en Huizinga, *J. Heemskerk Azn*, 172-174.

- 96 HGA, AGB 1851-1916, inv. nr. 2389, Stukken betreffende F. Domela Nieuwenhuis en de SDB, 1883-1897. *DZHG*, 22 september 1885. *HC*, 21, 22, 23 en 24 september 1885.
- 97 *DG*, 28 oktober 1886. *ZN*, 8 mei 1888. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, 228.
- 98 *DG*, 28 augustus 1893. *ZN*, 5 oktober 1899. *LD*, 10 en 13 mei 1901. Troelstra, *Gedenkschriften*, II, 183. Bij de 'rode dinsdag' in 1912 liep het echter anders, omdat het Binnenhof door militairen hermetisch was afgezet. Troelstra, *Gedenkschriften*, III, 206-207.
- 99 *GC*, 13 december 1900.
- Onder ministers. De opkomst van ambtelijke en ministeriële cultuur in Nederland (1795-1919)**
- JOUKE TURPIJN
- 1 Analyse ontleend aan: Vale, *Architecture*, 3-10, 273, 292. Nelson Goodman, 'How buildings mean' in: Goodman/Elgin (ed.), *Reconceptions in philosophy*, 33.
- 2 Commissie parlementaire zelfreflectie, *Rapport vertrouwen en zelfvertrouwen*, 309. Overigens had de presentatie van deze kabinetsovereen nog veel monistisch kunnen zijn. In eerste instantie wilde de ministers deze bij Algemene Zaken presenteren, maar ze deden dat op aandringen van de voorzitter uiteindelijk toch in de Tweede Kamer.
- 3 Tosh, *Why history matters*, 1-4 en 140-143.
- 4 Ribberink/Van Schie, *Uit de geschiedenis*, 26-27.
- 5 Gedachte ontleend aan: Van Sas, 'Het politiek bestel', 110-134. R.A.M. Aerts, 'Persoonlijkheid in de politiek. Een nabeschuiving' in: Aerts/De Jong/Te Velde (eds.), *Het persoonlijke is politiek*, 173-188.
- 6 Peters, *De Landsgebouwen*, 68-76.
- 7 Vluchtig, 'In den komkommertijd', 33 en 40.
- 8 Peters, *De Landsgebouwen*, 65-66.
- 9 Van Zanten, *Schielijk, winzucht*, 332-333.
- 10 Geyl (ed.), *Pennestrijd*, 275. Aerts, 'Op gepaste afstand'. Turpijn, *Mannen van Gezag*, 80-90. Smits, 'Een nieuw regeringscentrum', 29.
- 11 Zie o.a. G. Hoogewoud, 'Herstel en plannen' in: Van Pelt/Tiethoff-Spliethoff (eds.), *Het Binnenhof*, 166-172. Peters, *De groote zaal*, 92-110. Van der Peet e.a., *De Rijksbouwmeesters*, 109-111.
- 12 Vluchtig, 'In den komkommertijd', 36-44.
- 13 Willem Bilderdijk, *Akten* (1823), gepubliceerd in: Bilderdijk, *Nieuwe oprakelingen*, 163-164.
- 14 Hagenaar, *Physiologie van Den Haag*, 8-9.
- 15 Taylor, *The Statesman*. Voor een recent voorbeeld van Taylor-recycling zie: bijvoorbeeld Hoogerwerf, *Wegwijzers voor politici*, 143-145.
- 16 Randeraad, 'Ambtenaren in Nederland', 220. Overigens noemt Randeraad Smit Kleine niet. Ter Laan, *Letterkundig woordenboek*. Maas, *De Nederlandsche Spectator*.
- 17 Vluchtig, 'In den komkommertijd', 45-46.
- 18 NA, Archief Tweede Kamer, 3410 – 63.
- 19 Citaat van P.L.J.S. van Gobbelschroy uit Van Ijsselmuiden, *Binnenlandsche Zaken*, 98. Peters, *De landsgebouwen*, 74. Het is onduidelijk wanneer concierge en boutefeus precies als inwoners uit het gebouw verdwenen.
- 20 Furnée, *Vrijtijds cultuur*, 36-39.
- 21 'Brieven uit de hofstad', *AC*, 30 maart 1885.
- 22 'Brieven uit de hofstad', *AC*, 30 maart 1885
- 23 Geciteerd uit: Van Ijsselmuiden, *Binnenlandsche Zaken*, 66. NA, Archief Binnenlandse Zaken 1814-1850, geheim, 15.
- 24 De Haan, *Politieke reconstructie*, 5-6.
- 25 Lok, *Windvanen*, 295-296.
- 26 Zie bijvoorbeeld Beyens, *Overgangspolitiek*, 289-299. Van der Grift, *From Fascism to Communism*.
- 27 Thorbecke aan Koning Willem III, 3-4-1850. In: Hooykaas, *De briefwisseling*, V, 253-255.
- 28 Thorbecke, geciteerd in: Randeraad, 'Ambtenaren in Nederland', 209.
- 29 [z.a.], 'Staatskundige beschouwingen', *De Gids*, 15-9-1849, 487-508, aldaar 494.
- 30 Hooykaas, *Briefwisseling*, V, 242.
- 31 Thorbecke aan L.D. Storm, 23-10-1849. In: Hooykaas, *Briefwisseling*, V, 193. Zie ook: Ministerraad aan de koning, 19-10-1849. In: Hooykaas, *Briefwisseling*, V, 189-193.
- 32 Ministerraad aan de koning, 30-3-1850. In: Hooykaas, *Briefwisseling*, V, 254.
- 33 De Haan, *Het beginsel*, passim.
- 34 J.R. Thorbecke aan A. Thorbecke-Solger, 23-11-1849. In: Hooykaas, *Briefwisseling*, V, 205-206. Over het Torentje: Peters, *De landsgebouwen*, 74-75.
- 35 Van Ijsselmuiden, *Binnenlandsche Zaken*, 91-93. Voor de gematigde liberaal Schröder het ambt bekleedde deed J. de Wal dat enkele maanden, die na korte tijd al vertrok om hoogleraar in Leiden te worden.
- 36 Zie bijvoorbeeld Doe Hans, *Parlements Films*, 164-165.
- 37 Thorbecke aan Willem III, 30-4-1850. In: Hooykaas, *Briefwisseling*, V, 257-258. Zie ook: Van Ijsselmuiden, *Binnenlandsche Zaken*, 110-111 en 119.
- 38 Duyverman, *Uit de geheime dagboeken*, 117. Overigens wekt dit boek de indruk dat de vriendschap tussen antirevolutionair Mackay de liberaal Thorbecke vooral over het loodsen van de juiste mensen naar de juiste plek ging.
- 39 Zijlker, 'Het dagboek', 94-96.
- 40 Aerts, *Het aanzien van de politiek*, 56-59.
- 41 Thorbecke aan H.A. Bake, 11-2-1850. In: Hooykaas, *Briefwisseling*, V, 244.
- 42 Voor een voorbeeld van deze klachten zie de redevoering van Hoffmann in: *Handelingen Eerste Kamer*, 1849-1850, 78-81.
- 43 Doe Hans, *Parlements films*, 14-15.
- 44 Vluchtig, 'In den komkommertijd', 34.
- 45 Vluchtig, 'In den komkommertijd', 40-41.
- 46 Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 17-53.

- 47 Biograaf J.J.Huizinga verklaart eveneens dat zijn protagonist moeilijk te plaatsen is. Huizinga, *Jan Heemskerk Azn*, i-ii, 199-208 en 214. Citaat uit: Sagittarius, *Parlementaire portretten*, 65 en 67.
- 48 Biografie Schelte van Heemstra, PDC, Den Haag.
- 49 Turpijn, *Mannen van gezag*, 74-79. Voor Van Hall zie: Kroeze, 'Een typisch Hollandse politicus', 14-34.
- 50 Dirks, 'Levensbericht', 213. Zie ook: Maarschalkwereld, 'Schelte Baron van Heemstra'. 64-76.
- 51 Dit geldt wellicht ook voor de twintigste eeuw. Charles Ruys de Beerenbroeck had in 1918 bijvoorbeeld "het gevoel of hij een drommedaris cadeau kreeg. Kort na zijn aantreden zei de minister-president tegen mij [journalist Doe Hans]: Ik heb om dit ambt niet gevraagd en ik heb het niet begeerd. Ik was veel liever Commissaris der Koningin [van Limburg] gebleven" (Doe Hans, *Parlements Films*, 39-43).
- 52 Mackay geciteerd in: De Savornin Lohman, 'Levensbericht', 114.
- 53 Puchinger, 'Minister-president Ae. Mackay', 59-90.
- 54 Cijfers uit: Van IJsselmuiden, *Binnenlandsche Zaken*, 189. De cijfers zouden nog hoger zijn, als Waterstaat, Handel en Nijverheid zich in 1877 niet had afgesplitst.
- 55 J.Th. Cremer, 'Levensbericht J.P.R. Tak van Poortvliet', 297-300. Oud, *Honderd Jaren*, 160-166.
- 56 Doe Hans, *Parlements Films*, 39-43.
- 57 Beschrijvingen uit: De Wit, *Dr. A. Kuypers*, 34-35. Voor Kuypers zie onder andere: Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 55-105.
- 58 Hans, *Parlements films*, 164-165.
- 59 Hans, *Parlements films*, 166-167,
- 60 Vglk. Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 67-68.
- Overigens verdroeg en vereiste de Nederlandse politiek zelfs grappes, zolang deze collegiaal en van toepassing op de situatie waren. Voor voorbeelden van dit soort grappen zie: Turpijn, *Mannen van gezag*, 161-163.
- 61 Voor Van Gobbelschroy, zie: Van IJsselmuiden, *Binnenlandsche Zaken*, 62. Voor Luzac: Secker, 'Parlementaire oppositie'. 73-87. Voor Kappayne: Hen te Velde, 'Kappayne tegen Kuypers' of de principes van het politieke spel' in: Te Velde/Verhage (eds.), *De eenheid en de delen*, 121-134. Voor Van Tets van Goudriaan en Geertsema: Biografisch archief, PDC.
- 62 Hans, *Parlements films*, 148-149.
- 63 Smits/De Jong, 'Kamerleden kiezen', *Historisch Nieuwsblad* (2002) maart.
- 64 Hans, *Parlements films*, 20-23.
- 65 Den Hertog, *Cort van der Linden*, 693 en 709-710.
- 66 Hans, *Parlements films*, 149-150.
- 67 Hans, *Parlements films*, 26-30.
- 68 Nusteling, 'Kan [jr.], Johannes Benedictus'. Hier hield Kans sportiviteit niet op: hij opende publieke zwembaden bijvoorbeeld door er een duik in te nemen en was de eerste in de sportgeschiedenis van Nederland die voor zijn club een penalty mocht nemen.
- 69 Hans, *Parlements films*, 30.
- 70 Het aantal publicaties over informatie(beheer) en de ambtenarij is veel te groot om hier te noemen. Hier volstaat het te noemen dat ook in het parlement de kennisachterstand van de volksvertegenwoordigers op de ambtenarij nu als een probleem wordt ervan. *Rapport vertrouwen en zelfvertrouwen*, 13-14.
- 71 Dossier Jan Kan, Biografisch archief, PDC.
- 72 Keller, 'Onze minister', 126-127.
- 73 Keller, 'Onze minister', 128.
- 74 Thorbecke aan Aeneas Mackay (de oude), 25-2-1850. In: Hooykaas, *Briefwisseling*, V, 256. De brief was overigens het begin van de vriendschap met Mackay.
- 75 'Brieven uit de hofstad', *AC*, 30 maart 1885.

Grote bezwaren en een compromis. Bouwplannen op het Binnenhof (1848-1914)

WESSEL KRUL

- 1 Zie o.a. G. Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Splithoff (eds.), *Het Binnenhof*, 177-178; Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap', 163-165.
- 2 Zie de bijdrage van Jan Hein Furnée elders in deze publicatie.
- 3 Carel Vosmaer beschreef eind jaren 1840 in de Leidse Studentent-Almanak een visioen van de Ridderzaal bij maanlicht, omgeven door de geesten van de Hollandse graven. Kalf, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, VII, 484.
- 4 Zie de bijdrage van Diederik Smit elders in deze publicatie.
- 5 Smits, 'Een nieuw regeringscentrum' 27-33. Over de relatie met het ontwerp van Gunckel: Schmidt, *Paleizen voor prins en burgers*, 101-104.
- 6 Krabbe, *Ambacht, kunst, wetenschap*, 72-73; Krabbe, *Droomreis op papier*, 66-80; Berens, *W.N. Rose*, 230.
- 7 Krabbe, *Ambacht, kunst, wetenschap*, 73; Krabbe, *Droomreis op papier*, 79; Vaillant/Valentijn/Van Doorn/Rosenberg, *Monumenten*, 91.
- 8 Zie o.a. Krul, 'Opbouwende ascese', 447-460.
- 9 Smits, 'Een nieuw regeringscentrum', 29.
- 10 Schmidt, *Paleizen voor prins en burgers*, 102.
- 11 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 64-67, naar een artikel in *Dietsche Warande*, 1860; Peters, *De Grootte Zaal*, 44-45, 80.
- 12 Zie o.a. Krul, 'De Koninklijke Akademie', 148.
- 13 Berens, *W.N. Rose*, 235. Zie ook: Randerad, 'In search of a national building style', 246-249; P.T.E.E. Rosenberg, 'Rose, zijn hele ziel is architecture', in: Van der Peet/Steenmeijer (eds.), *De Rijksbouwmeesters*, 128-147; Van der Woud, *Waarheid en karakter*, 58-63, 85-93.
- 14 Peters, *De Grootte Zaal*, 90.
- 15 Berens, *W.N. Rose*, legt de nadruk op dit aspect van zijn loopbaan.
- 16 Berens, *W.N. Rose*, 236-239.

- 17 Rosenberg, 'Rose', in: Van der Peet/Steenmeijer (eds.), *De Rijksbouwmeesters*, 139; Van der Woud, *Waarheid en karakter*, 88; Krabbe, 'Openbare gebouwen', 485.
- 18 Voor het in 1960 afgebroken gebouw in Berlijn, zie o.a. Geist, *Karl Friedrich Schinkel*. Randraad, 'In search of a national building style', 249, betwijfelt de verwantschap tussen de Bauakademie en Rose's ministerie. De verschillen zijn echter grotendeels te verklaren uit de bezuinigingen waartoe Rose nog tijdens de bouw werd gedwongen. Zie Berens, *W.N. Rose*, 257. Door de tijdgenoten werd Rose algemeen beschouwd als een navolger van Schinkel: Berens, *W.N. Rose*, 255, en Gosschalk, *Naar aanleiding van het vlugschrift*, 7-8.
- 19 Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Splithoff, *Het Binnenhof*, 163 (naar een prent uit de *Nederlandsche Spectator* 1861, 319).
- 20 Berens, *W.N. Rose*, 251.
- 21 De naam Ridderzaal is vanaf 1860 vrij snel algemeen in gebruik gekomen. Al in 1842 wijdde de dichter en historicus Adriaan Beeloo (1798-1878) een vers aan de 'Ridderlijke Zaal', en in 1861 sprak het Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam in zijn adres aan de koning (gericht tegen de verbouwingen door Rose) met nadruk over de "Ridderzaal". Zie Peters, *De Grootte Zaal*, 2, 111.
- 22 Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Splithoff, *Het Binnenhof*, 155.
- 23 Berens, *W.N. Rose*, 265-271. Over het debat zie verder onder meer Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis*, 224-231, en Denslagen, *Oms treden herstel*, 161-167.
- 24 Rosenberg, 'Rose', in: Van der Peet/Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters*, 144, noot 2.
- 25 Zie o.a. Krul, 'Vooruitgang en verlies', 14-15.
- 26 Hij was niet de enige ingenieur in rijksdienst die door zijn "knoeiwerk" grote schade aanrichtte, maar wel "een van de ergsten", heette het nog in 1936. Plantenga, 'Honderd jaar bouwkunst', 423.
- 27 Rosenberg, 'Rose', in: Van der Peet/Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters*; Van der Woud, *Waarheid en karakter*; Krabbe, *Ambacht, kunst, wetenschap*; Berens, *W.N. Rose*, 256-257.
- 28 Berens, *W.N. Rose*, 276.
- 29 In zijn laatste levensjaren werd Rose aanhanger van het spiritisme, en trad hij regelmatig op als medium. Berens, *W.N. Rose*, 54-55; zie ook Maas, *De Nederlandsche Spectator*, Utrecht 1986, 146-148.
- 30 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 74; Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Splithoff, *Het Binnenhof*, 163-166; Van der Peet/Steenmeijer, *De Rijksbouwmeesters*, 113; Berens, *W.N. Rose*, 277-281; Agricola, 'The Hague', 52.
- 31 Het voorstel van Thorbecke verscheen niet "uit het niets", zoals verondersteld door Aerts, 'Op gepaste afstand', 36. Ook na 1863 is er nog "veel werk van gemaakt".
- 32 Aerts, 'Op gepaste afstand', 36.
- 33 Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Splithoff, *Het Binnenhof*, 161; Berens, *W.N. Rose*, 265-266; De Stuers, 'Holland op zijn smals', 354.
- 34 Van der Woud, *Waarheid en karakter*, 109-110, 121-126. Voor de denkbeelden van A.N. Godefroy in 1859, zie ook Looyenga, 'Ideologie, architectuur en historisch erfgoed', 63.
- 35 *NS*, 1 april 1865; Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Splithoff, *Het Binnenhof*, 165; Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 75.
- 36 Berens, *W.N. Rose*, 279-280; Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Splithoff, *Het Binnenhof*, 166.
- 37 Een laatste ontwerp voor een parlementair paleis werd nog in 1876 op eigen initiatief ingediend door de architect Bert Brouwer. Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Splithoff, *Het Binnenhof*, 166.
- 38 De Stuers, 'Holland op zijn smals', 376, 399.
- 39 Over de instelling van de afdeling Kunsten en Wetenschappen: Duparc, *Een eeuw strijd*, 1-16.
- 40 Over De Stuers, zie Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis*, 253-266, en vooral Perry, *Ons fatsoen als natie*. Tillema, *Victor de Stuers*, behandelt de werkzaamheden van De Stuers als lid van de Tweede Kamer na 1901.
- 41 P.T.E.E. Rosenberg, 'Peters, een gewetensvol historicist', in: Van der Peet/Steenmeijer (eds.), *De Rijksbouwmeesters*, 267-299.
- 42 Perry, *Ons fatsoen als natie*, 202.
- 43 De nieuwbouw was begroot op 206.000 gulden, hetzelfde bedrag dat was uitgetrokken voor Rose's Ministerie van Koloniën, maar kostte (volgens opgave van De Stuers zelf) uiteindelijk 850.000 gulden. De Stuers, *Het Binnenhof*, 23; Randraad, 'In search of a national building style', 253-256; Rosenberg, 'Peters', in: Van der Peet/Steenmeijer (eds.), *De Rijksbouwmeesters*, 276-277; Perry, *Ons fatsoen als natie*, 207.
- 44 Rosenberg, 'Peters', in: Van der Peet/Steenmeijer (eds.), *De Rijksbouwmeesters*, 271.
- 45 Gosschalk, *Naar aanleiding van het vlugschrift*, 4; Van der Peet/Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters*, 201, 203; Van der Woud, *Waarheid en karakter*, 161-162; Berens, *W.N. Rose*, 240. De tekening werd gepubliceerd in *De Kunstkroneyk* 18, N.S. (1876), 62, met een toelichting van Carel Vosmaer.
- 46 Van der Woud, *Waarheid en karakter*, 59-63.
- 47 Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Splithoff, *Het Binnenhof*, 165. Het betrof een ontwerp van A. Huet, dat door de maker werd toegelicht in de vergadering van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs op 13 september 1870.
- 48 Randraad, 'In search of a national building style', 254.

- 49 Randerdaad, 'In search of a national building style', en Agricola, 'The Hague', zien beiden het ministerie van Justitie van Peters als het begin van een tegelijk officiële en nationale stijl. Daarmee wordt voorbijgegaan aan Gugel, Gosschalk en hun geestverwanten, die even nadrukkelijk aanspraak maakten op het etiket 'nationaal'. Voor het verschil tussen de twee richtingen, zie ook Klein/Smit/Thunnissen, *Nederlandse bouwkunst*, 160-161, 171-172. Perry, *Ons fatsoen als natie*, 198-200, beschouwt het werk van Cuypers en Peters niet als tegenstelling maar als toespitsing van een algemene tendens.
- 50 Krabbe, *Ambacht, kunst, wetenschap*, 224-226.
- 51 Het in steeds heftiger bewoordingen verlopende debat is het hoofdthema van Van der Woud, *Waarheid en karakter*. Zie aldaar 105-111, 115-116, 125-126, en verder. Voor de toeëigening van het begrip "rationalisme" door Cuypers, zie Oxenaar, *P.J.H. Cuypers*.
- 52 Tillema, *Geschiedenis monumentenzorg*, 281-283; 'Nawoord' in: De Stuers, *Holland op zijn smalst*, 129-130; Van der Woud, *Waarheid en karakter*, 163-164; Van der Peet/Steenmeijer (eds.), *De Rijksbouwmeesters*, 171, 209.
- 53 Rosenberg, 'Peters', in: Van der Peet/Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters*, 290.
- 54 Nieuwenhuis studeerde in Berlijn en werkte nadien in Delft als leerling van Gugel. Al in 1877 kwam hij bij zijn werkzaamheden aan de Dom in Utrecht in conflict met De Stuers.
- 55 De Utrechtse universiteit aan het Domplein, naar ontwerp van Gugel, werd in 1891-94 onder leiding van Nieuwenhuis gebouwd. Het plan dateerde al van 1886, maar De Stuers hield de uitvoering jarenlang tegen met het argument dat het gebouw niet paste bij de aangrenzende gotische kloostergang. Van der Woud, *Waarheid en karakter*, 298-299; Klein/Smit/Thunnissen, *Nederlandse bouwkunst*, 172; Krabbe, 'Openbare gebouwen', 493-494.
- 56 De grafkelder was in 1770 al eens geopend en doorzocht en daarna in wanordelijke staat achtergelaten. Toch waren de kleding en zelfs de haardos van sommige doden nog intact. Dit leidde niet tot meer zorgvuldigheid of oudheidkundige belangstelling. De auteur van het officiële verslag van de opgraving, Daniël Veegens, lijkt vooral op zoek te zijn geweest naar het graf van Johan van Oldenbarnevelt (dat niet kon worden geïdentificeerd). Zie Veegens, 'De voormalige hofkapel', 70-87.
- 57 Hoogewoud, 'Herstel en plannen', 168-170; Meurs, *De moderne historische stad*, 380-382.
- 58 Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogendheden*, 55.
- 59 Ontwerptekeningen in NA, Archief RGD 466.
- 60 NA, Archief RGD 474/2 (met dank aan Guido Steenmeijer voor het gebruik van de door hem verzamelde documentatie).
- 61 Peters, *De landsgebouwen*,
- 62 De Stuers, *Het Binnenhof*, 43, 30.
- 63 Gosschalk, *Naar aanleiding van het vlugschrift*, 3. Perry, *Ons fatsoen als natie*, besteedt geen aandacht aan deze affaire.
- 64 Veel van wat Gosschalk in de jaren 1860 tot 1880 in Amsterdam bouwde is inmiddels verdwenen, maar de huizenrijen aan de Weteringschans en de Vossiusstraat geven nog een indruk van zijn stijlideaal. Zijn laatste werk, uit de jaren 1890, was het rijk gedecoreerde hoofdstation in Groningen. Zie o.a. Klein/Smit/Thunnissen, *Nederlandse bouwkunst*, 160-161; Krabbe, 'Woningbouw en huisvesting', 531.
- 65 Gosschalk, *Naar aanleiding van het vlugschrift*, 12-14.
- 66 De ontwerptekeningen laten een tamelijk uitbundig, in hoofdzaak op de gotiek geïnspireerd gebouw zien, dat enigszins het midden hield tussen het ministerie van Justitie en de talrijke postkantoren die Peters als Rijksbouwmeester overal in Nederland liet oprichten. NA, Archief RGD 474/2 (zie Peters, *De landsgebouwen*). Over Peters' postkantoren, zie o.a. Krabbe, 'Openbare gebouwen', 490-491.
- 67 Gosschalk, *Naar aanleiding van het vlugschrift*, 17.
- 68 Gosschalk, *Naar aanleiding van het vlugschrift*, 94-104, en Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Splithoff, *Het Binnenhof*, 172. In de commissie, een waar verbond van alle partijen, hadden zowel Peters als Nieuwenhuis zitting, en vanaf 1898 ook Cuypers. Rosenberg, 'Peters, een gewetensvol historicist', 291. Bij de uitvoering werd overigens niet precies vastgehouden aan de tekeningen van Craner: Denslagen, *Omstreden herstel*, 166.
- 69 Zie over hem o.a. G.H.P. Steenmeijer, 'Knuttel, meer dan een goede chef?', in: Van der Peet/Steenmeijer (eds.), *De Rijksbouwmeesters*, 329-346. Een ander kenmerkend werk van Knuttel is de voormalige Rijkspostspaarbank in Amsterdam, tot voor kort het Sweelinck-conservatorium, en nu in verbouwing als woon- en winkelcentrum.
- 70 Steenmeijer, 'Knuttel, meer dan een goede chef?', in: Van der Peet/ Steenmeijer (eds.), *De Rijksbouwmeesters*, 331.
- 71 Zie Van der Woud, *Waarheid en karakter*, 59-63.
- 72 Over dit deel van zijn loopbaan: Tillema, *Victor de Stuers*, en Perry, *Ons fatsoen als natie*, 270-304.
- 73 Van Gelder, *Een nationaal monument*, 14-15.
- 74 Zie o.a. Meurs, *De moderne historische stad*, 383-386.
- 75 Zie o.a. De Jong, 'Hendrik Enno van Gelder'; Boot, 'Een museum voor een nieuw tijdperk', 13.
- 76 Over de opkomst en consequenties van dit principe als leidraad bij de omgang met monumenten, zie Tillema, *Geschiedenis van de monumentenzorg*, 51-218; Denslagen, *Omstreden herstel*, 172-208; en Denslagen, *Romantisch modernisme*, 83-114.
- 77 Van Gelder, *Een nationaal monument*, 22.
- 78 Tillema, *Victor de Stuers*, 160-168; Perry, *Ons fatsoen als natie*, 291.

- 79 Van Gelder, *Een nationaal monument*, 13, 19.
- 80 Hoogwoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Splithoff (eds.), *Het Binnenhof*, 174-175; Meurs, *De moderne historische stad*, 386-391.
- 81 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*. Het boekje is, in weerwil van het jaartal, pas na de bevrijding verschenen.
- 82 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 74.
- 83 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 78, 79, 80. Zie ook p. 82: Van Gelder meende ook dat Knuttel aan de Vijverzijde had gezorgd voor "een gansche rij van WC's, die ons de *Spectator*-prent van 1865 in herinnering roepen". Opvallend zichtbare toiletten waren echter juist een kenmerk van de situatie vóór de verbouwing.
- 84 Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogendheden*, 43.
- 85 Hoogwoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Splithoff (eds.), *Het Binnenhof*, 172.
- 86 Steenmeijer, 'Knuttel, meer dan een goede chef?', in: Van der Peet/ Steenmeijer (eds.), *De Rijksbouwmeesters*, 342.
- 87 Hoogwoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Splithoff (eds.), *Het Binnenhof*, 172.
- 19 De Franse resident Jean Brassat vermeldt in een beschrijving van het Haagse diplomatieke ontvangstceremonieel uit 1647 drie vensters aan deze zijde: Heringa, *De eer en hoogheid*, 381.
- 20 Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden*, 78.
- 21 Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden*, 74.
- 22 Bosch, 'De verbouw', 275; bij de verplaatsing van het regeringsapparaat naar Utrecht en later Amsterdam zijn veel interieuronderdelen meegenomen (vriendelijke mededeling E.J. Nusselder).
- 23 NA, 4.WCA, inv. nr. 11304-11307.
- 24 NA, 4.WCA, inv. nr. 11582-11584, 11308-11311.
- 25 NA, 4.WCA, inv. nr. 11581; Kadastrale Minuut 1832.
- 26 Peters, *De Landsgebouwen*, 64.
- 27 Bosch, 'De verbouw', 276.
- 28 Bosch, 'De verbouw', 275.
- 29 Bosch, 'De verbouw', 285.
- 30 Calkoen, 'Het Binnenhof', 66; Peters, *De Landsgebouwen*, 69, dateert dit in het midden van de veertiende eeuw.
- 31 Het oostelijke pand was vermoedelijk gebouwd in 1586 voor de Graaf van Leicester (Calkoen, 'Het Binnenhof', 174 (noot 106)).
- 32 RCE, Foto- en Tekeningenarchief, BT-6965.
- 33 Calkoen, 'Het Binnenhof', 115 oppert dat in 1629 de ingang van de Kleefse Kamer vanuit deze steeg eveneens zou zijn voorzien van een natuurstenen poort, maar dit kon niet worden bevestigd.
- 34 Smit (ed.), *Den Haag*, 99-100; niet uitgesloten kan worden dat er vóór ca. 1480 al een achthoekig bouwwerk was, aangezien hierin volgens Calkoen in die tijd gaten voor haakbussen zouden zijn aangebracht (Calkoen, 'Het Binnenhof', 46).
- 35 Thomassen, 'De lotgevallen', 80 (met dank aan L. van Poelgeest); de tekst van het consent vermeldt een breedte van één venster, maar de breedte moet hier worden opgevat als diepte. Het huis was namelijk twee vensters breed.
- 36 Thomassen, 'De lotgevallen', 78; het betreft de zaal die bij Calkoen wordt aangeduid als 'nieuwe zaal' en 'Danszaal', en uit de veertiende eeuw zou stammen (Calkoen, 'Het Binnenhof', 56 en 97).
- 37 NA, 4.VTH, inv. nr. 3309B; Smit (ed.), *Den Haag*, 107; Calkoen, 'Het Binnenhof', 102.
- 38 Nusselder (ed.), *Bouwhistorische documentatie*, 10.
- 39 Nusselder (ed.), *Bouwhistorische documentatie*, 10-11.
- 40 Nusselder (ed.), *Bouwhistorische documentatie*, 13.
- 41 Vergelijk Calkoen, 'Het Binnenhof', 117.
- 42 NAI, CUBA, Kopieboek XVI, p. 53-54, 203-204; deze aanbouw maakt onderdeel uit van de huidige Zuidvleugel. De locatie was zaal 373 (begane grond zuidzijde).
- 43 De Lussanet de la Sablonière, 'De restauratie', 124-125 en plaat 35-36. Vijverhof is overigens vrijwel zeker een ontwerp van de bekende architect Arent van 's-Gravesande (Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien*, 234-236).

- 44 Thomassen, 'De lotgevallen', 80; Roelevink, 'Hete adem en koude kermis', 1.
- 45 Roelevink, 'Hete adem en koude kermis', 1; Peters 1891, 74; de woning langs de gracht was kennelijk na 1795 verkocht, want werd in 1807 teruggekocht door de Staat.
- 46 Peters, *De Landsgebouwen*, 74.
- 47 Peters, *De Landsgebouwen*, 74; NA 4.WCA, inv. nr. 11304-11307.
- 48 Formeel ressorteerde Den Haag onder het Tweede District, dus het betrof een speciale opdracht.
- 49 RCE, Foto- en Tekeningenarchief, BT-6966.
- 50 Peters, *De Landsgebouwen*, 75.
- 51 NA, 4.RGD, inv. nr. 474.1-2.
- 52 Zie de bijdrage van Krul elders in deze publicatie.
- 53 NA, 4.WCA, inv. nr. 1657, 2045; 4.RGD, inv. nr. 473.3.
- 54 NA, 4.RGD, inv. nr. 473.1-2.
- 55 NA, 4.RGD, inv. nr. 473.4; 4.WCA, inv. nr. 1678
- 56 NA, 4.WCA, inv. nr. 1661-1667; 4.RGD, inv. nr. 439.9.
- 57 Zie verder de bijdrage van Krul elders in deze publicatie.
- 58 NA, 4.WCA, inv. nr. 4682-4688, 4676-4681, 1152; 4.RGD, inv. nr. 431.1-8, 437.1; RCE, Foto- en Tekeningenarchief, VE-1086.
- 59 NA, 4.RGD, inv. nr. 440.5.
- 60 Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden*, 64 en 66.
- 61 Peter de Grote zou volgens de overlevering via dit poortje ooit de gebouwen van de Staten-Generaal zijn binnengesmokkeld. Het desbetreffende poortje en gangetje bevonden zich vóór 1880 echter drie traveeën naar het westen.
- 62 De verbouwing was tevens voordelig voor de Eerste Kamer, want Algemene Zaken kon ruimtes afstoten die het ondertussen in gebruik had op de begane grond van de Hofkapel. Tegelijkertijd werden er ook op de zolder van de Hofkapel aan de zuidkant extra vertrekken voor de Eerste Kamer gemaakt.
- 63 De herinrichting, die slechts een toiletgroep betrof, vond plaats in het kader van een opknapbeurt van de Trêveszaal en omgeving (Statenzaal, Blauwe kamer) en de Thorbeckezaal op de begane grond van het Torentje. De werkzaamheden stonden onder leiding van ir. Krijn C. van den Ende.
- Een ongewone tijd. Binnenhof 19 in de oorlogsdagen**
GERALDIEN VON FRIJTAG DRABBE KÜNZEL
- 1 Klijnsma, *Van Torentje tot Toren*, 24.
- 2 Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 72; Van der Boom, *Den Haag*, 7.
- 3 Fennema/Rhijnsburger, *Dr. Hans Max Hirschfeld*, 105-106.
- 4 Romijn, *Burgemeesters*, 77-78.
- 5 *Haagsche Courant*, 14 mei 1940.
- 6 Van der Boom, *Den Haag*, 10-11; Romijn, *Burgemeesters*, 97.
- 7 Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande*, 70.
- 8 *De Telegraaf*, 29 mei 1940.
- 9 Verordeningen 3/40 (29 mei 1940), 4/40 (3 juni 1940) en 5/40 (5 juni 1940). *Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen gebiete* (Vobl.) 1940, 6, 11 en 18.
- 10 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, dl. 4, 60.
- 11 Houwink ten Cate, 'Der Befehlshaber der Sipo', 198.
- 12 Van der Boom, *Den Haag*, 12.
- 13 Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD Amsterdam), Höherer SS- und Polizeiführer (HSSPF), 339, diverse feestboekjes.
- 14 Van der Boom, *Den Haag*, 115-116.
- 15 De Jong, *Het Koninkrijk*, dl. 4, 39n.
- 16 NIOD, HSSPF, 343, Fernsprechverzeichnis des BdS für die bes. Nederl. Gebiete, 15 oktober 1942 en 1 oktober 1943.
- 17 NIOD, HSSPF, 343, diverse telefoonlijsten.
- 18 Klijnsma, *Van Torentje tot Toren*, 19, 23, 30; Van Ijsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*, 220.
- 19 Van Ijsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*, 194 e.v.
- 20 De Jong, *Het Koninkrijk*, dl. 4, 142.
- 21 Nationaal Archief, Semi statisch archief (NA-SSA), 5.045.5118, 1696, Binnenhof 19, verbouw diverse stukken.
- 22 NIOD, doc.I, 1045, Lentz, map b: 'Wat ik in de oorlogsjaren 1940-1945 deed in het Nederlandse belang' (ongedateerd manuscript) *passim*.
- 23 NIOD, doc.I, 1045, Lentz: 'Ambtelijke herinneringen' (ongedateerd manuscript) *passim*.
- 24 Romijn, *Burgemeesters*, 46-48.
- 25 Met de aanwijzingen wordt bedoeld het verzegelde document dat in geval van vijandelijke inval en bezetting moest worden geopend. De officiële titel: *Aanwijzingen betreffende de houding aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de provinciën, gemeenten, waterschappen, veenschapen en veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van vijandelijke inval*. Romijn, *Burgemeesters*, 49-69.
- 26 Romijn, *Burgemeesters*, 45, 46 en 114, 115.
- 27 De Jong, *Het Koninkrijk*, dl. 4, 143.
- 28 Frederiks, *Op de bres 1940-1944*, 6.
- 29 Romijn, *Burgemeesters*, 94.
- 30 NIOD, doc.I, 1045, Lentz: 'Ambtelijke herinneringen', 3.
- 31 Romijn, *Burgemeesters*, 97.
- 32 De Jong, *Het Koninkrijk*, dl. 4, 12.
- 33 NIOD, Generalkommissar für Verwaltung und Justiz (GKfVuj), 020, 17: Brief Wimmer aan secretarissen-generaal Algemene Zaken (27.8.1940).
- 34 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer*, 17-59.
- 35 Staatsarchiv Osnabrück (Sta Os), Dep. 107, Akz. 38/1998, nr. 4: Brieven Hans Calmeyer aan Ruth Calmeyer, 31 oktober 1940; 4 en 24 november 1940; 1, 6 en 9 december 1940.

- 36 Nationaal Archief, Archief Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND), 2625, dossier t.n.v. H.G. Calmeyer, Personalakte: Brief Stüler aan Wimmer, 12 december 1940.
- 37 IND, 2625, dossier t.n.v. H.G. Calmeyer, Personalakte: Personalfragebogen für Angestellte und Arbeiter, 7 mei 1941; brief Stüler aan Wimmer, 6 maart 1941.
- 38 Sta Os, Dep. 107, Akz. 38/1998, nr. 4: Brief Hans Calmeyer aan Ruth Calmeyer, 7 maart 1941. IND, 2625, dossier t.n.v. H.G. Calmeyer, Personalakte: Brief Stüler aan Präsidialabteilung, 24 januari 1941.
- 39 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer*, 84.
- 40 Gesprek met J. van Proosdij, 17 juli 2003. Sta Os, Dep. 107, Akz. 38/1998, nr. 4: brieven Hans Calmeyer aan Ruth Calmeyer, 7, 17 en 19 maart 1941, en 5 april 1941; Dep. 107, Akz. 5/95, nr. 20: brieven Hans Calmeyer aan Elisabeth Calmeyer-Abeken, 8 en 10 maart 1941).
- 41 Romijn, *Burgemeesters*, 179.
- 42 Verordening 132/40 (6 november 1940). Vobl. 1940, 408.
- 43 Romijn, *Burgemeesters*, 229.
- 44 Verordening 6/41 (10 januari 1941). Vobl. 1941, 19.
- 45 Met betrekking tot de registratie en het aanleggen van centrale cartotheken, zie onder meer: NIOD, GkFvUJ, 1499: Calmeyer aan Lentz, 26 mei 1941, Lentz aan Calmeyer 27 mei 1941 en 5 juli 1941; GkFvUJ, 1499: Stüler aan Wimmer, 30 mei 1941 en 16 juni 1941; GkFvUJ, 1392: maandverslag RIB over oktober 1941; GkFvUJ, 1500: maandverslag RIB over februari 1942. Zie ook: Croes/Tammes, 'Giflaten wij niet voortbestaan', 32-33.
- 46 De Jong, *Het Koninkrijk*, dl. 4, 875-876; Moore, *Slachtoffers en overlevenden*. 84.
- 47 Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 85.
- 48 NIOD, GkFvUJ, 1464: Calmeyer aan Kochs, 22 juli 1941; GkFvUJ, 1548: Frederiks aan GkFvUJ, 8 augustus 1941; GkFvUJ, 1461: Stüler aan Abt. Rs, 4 december 1941; NIOD, 101B, ds.7, 'joden': diverse correspondentie.
- 49 Romijn, *Burgemeesters*, 179-188 en 452-460.
- 50 Idem, 448-452.
- 51 De Munnick, *Uitverkoren in uitzondering?*
- 52 Idem; NIOD, arch. 101B, 11: exposé S. Kloosterman, inzake de opheffing van het Joodse tehuis te Barneveld, 4 oktober 1943.
- 53 NIOD, arch. 101B, 11: exposé S. Kloosterman, inzake de opheffing van het Joodse tehuis te Barneveld, 4 oktober 1943.
- 54 NIOD, doc.I, 271 t.n.v. Hans Georg Calmeyer: Verklaring J.M. Kan, 22 oktober 1945.
- 55 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer*, 108.
- 56 Sta Os, Dep. 107, Akz. 5/95, nr. 20: Brief Hans Calmeyer aan Elisabeth Calmeyer-Abeken (26.3.1941).
- 57 NIOD, GkFvUJ, 1499: Rechenschaftsbericht über die Handhabung der Verordnung Nr.6/41 über die Meldepflicht der Juden, Anlage, 24 maart 1941.
- 58 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer*, 164-179.
- 59 NIOD, HSSPF, 1263: Schöngarth aan Chef des Rasse- und Siedlungshauptamtes, Chef der Sicherheitspolizei und des SD, 5 juli 1944.
- 60 NIOD, HSSPF, 1263: Schöngarth aan Chef des Rasse- und Siedlungshauptamtes, Chef der Sicherheitspolizei und des SD, 5 juli 1944; Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer*, 142-143.
- 61 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer*, 149-158.
- 62 Gesprek J. van Proosdij, 17 juli 2003.
- 63 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer*, 127-141.
- 64 Zie hiervoor Romijn, *Burgemeesters*, 468-540.
- 65 NIOD, doc.I, 271 t.n.v. Hans Georg Calmeyer: Verklaring J.M. Kan, 22 oktober 1945.
- 66 De Jong, *Het Koninkrijk*, dl. 4, 145.
- 67 Van der Boom, *Den Haag*, 109-142.
- 68 NIOD, arch. 101A, 79: Aantekeningen naar aanleiding van een bespreking van Prinsen met Calmeyer op 25 juni 1943.
- 69 Van der Boom, *Den Haag*, 113; Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer*, 204.
- 70 Haags Gemeente Archief (HGA), 780, Nijgh, dossiernr. 45210: Nijgh aan J. van Drooge, 11 juni 1945; Sta Os, Dep. 107, Akz. 5/95, nr. 18: 'What about Calmeyer?', Anlage, punt 2.
- 71 Haags Gemeente Archief (HGA), 780, Nijgh, dossiernr. 45210: Nijgh aan J. van Drooge, 11 juni 1945.
- 72 Sta Os, Dep. 107, Akz. 5/95, Nr. 17: Aantekening Calmeyer, 7 augustus 1946.
- 73 NIOD, doc. I, dossier t.n.v. H.G. Calmeyer: Calmeyer aan Presser, 27 september 1965.
- 74 NA, CABR (Centraal Archief voor de Bijzondere Rechtspleging), dossier 68849: Verklaring Calmeyer, 10 september 1946.
- 75 *Het Parool*, 30 oktober 1943.
- 76 Romijn, *Burgemeesters*. 644-657.
- 77 NIOD, doc. I, dossier t.n.v. H.G. Calmeyer: Gesprek van de heer B.A. Sijes met Dr. H.G. Calmeyer te Osnabrück d.d. 12 juli 1967, 13 juli 1967.
- 78 Kan, *De jurist als ambtenaar*, 1-5.
- 79 Van Ijsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*, 230.
- 80 NA-SSA, 5.045.5118, 1729, Binnenhof 21-23, algemeen.

Een magistraal geschiedverhaal. De verbeelding van het Binnenhof in de twintigste eeuw

WIM WILLEMS

- 1 Bij het schrijven van dit hoofdstuk heb ik onder meer gebruikgemaakt van Duijster, 'Het Binnenhof'. Zij schreef onder mijn begeleiding een BA-scriptie over dit onderwerp.
- 2 Anthonie Donker 'Hart van Holland' (fragment), in: Van Zuiden (sam.), *Den Haag, de stad in gedichten*, 59.

- 3 'Kabinetsreactie op presentatie canonadvies' d.d. 3 juli 2007, met inbegrip van de toespraak van minister Plasterk in de Ridderzaal (<http://www.rijksbegroting.nl/2007/kamerstukken,2007/7/10/kst108883.html>). Zie verder de website *Entoen.nu*. *De canon van Nederland* (<http://entoen.nu>), waarin Van Oostrom ook oproept tot het samenstellen van lokale canons. Hij zal niet hebben vermoed dat daarmee een trein aan initiatieven in gang werd gezet – zie eveneens de website.
- 4 Mijn ideeën over het maatschappelijke belang van een lokale canon zette ik uiteen in: 'Verplaatsing als opdracht. Naar een meerstemmige stadsgeschiedenis', in: Lucassen/Willems, *Gelijkheid en onbehagen*, 37-67, en in 'De stad, de krant en de bewoners. Verhalen over naoorlogs Den Haag', in: Lucassen/Willems, *De krachtige stad*. De resultaten van het lokale project leidden tot allerlei publicitair materiaal, waaronder Willems e.a., *Plekken van herinnering*; Willems e.a. (sam.), *De Haagse Schatkist. Zoektocht naar verhalen*; Van der Vegt (bez.), *Haags Parfuum*. Zie verder de website: www.dehaagsechatkist.nl.
- 5 Dat de Canon-hoogleraar Frits van Oostrom in een televisie-uitzending van 19 oktober 2008, gewijd aan de moord op Willem II, vanuit de Ridderzaal het Nederlandse publiek uitlegde hoe het toen zover had kunnen komen, weerspiegelt het koninklijke karakter van deze plek.
- 6 Bij het achterhalen van romans, verhalen, toneelstukken en gedichten, heb ik om te beginnen gebruikgemaakt van Janne van der Vegt (bez.) *Haags parfuum* (en de naslagwerken waar bezorgster zich op heeft gebaseerd). Verder is een zoektocht op titel ondernomen in de catalogus van de Koninklijke Bibliotheek, via Google en in het elektronische bestand van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DNBL). Ook kwam de Haagse journalist Casper Postma met een aantal tips, waarvoor ik hem bij deze dank.
- 7 Van Zuiden (sam.), *Den Haag. De stad in gedichten*, 200.
- 8 Aafjes, *3-Gravenhage*.
- 9 Aafjes, *3-Gravenhage*, 14.
- 10 Van Zuiden (sam. & inl.), *Den Haag. De stad in gedichten*.
- 11 Zie bijvoorbeeld Kossmann (sam.), *Het Den Haag van Louis Couperus*. Aan de hand van dit boek met foto's van Henk Platenburg en Martin van Thiel kan een stadswandeling langs plekken uit het werk van Couperus worden gemaakt.
- 12 De schoolplaten voor de vaderlandse geschiedenis, getekend door J.H. Isings, werden gedrukt en verspreid door J.B. Wolters te Groningen/Den Haag.
- 13 Willems e.a., *Plekken van herinnering*, 163-166. Voor andere lezersherinneringen aan het Binnenhof, zie Willems (ed.), *Mijn stad in de sixties*, 31-32, 55, 166, 237.
- 14 Van Booven, *De fraaie comédie*, 15.
- 15 Nijhoff, *De pen op papier*, 10-14, citaat op p. 14.
- 16 Dubois (sam.), *Stemmen rond de Hofvijver*, 83. Zie ook Duijster, 'Het Binnenhof', 36.
- 17 Van Pelt, *Het Binnenhof*; 7; Pleij, *De herontdekking van Nederland*, 13.
- 18 Kunstpassage in Rijksmonument e.a. (sam.), *Hofvijver in Poëzie & Beeld*, 104.
- 19 Hella Haasse, 'Immigrante in Den Haag', in: Dubois (sam.), *Stemmen rond de Hofvijver*, 27. Het romanpersonage van de Franse markiezin de Merteuil komt voor in Haasse, *Een gevaarlijke verbouding*.
- 20 Het leven van de gebroeders De Witt is met veel elan beschreven in Panhuysen, *De ware vrijheid*.
- 21 Het gedicht van Boerstoel is opgenomen als motto in De Zwart, *Binnenhof voor buitenlui*.
- 22 Augur, *Van het Haagsche Binnenhof*, 108.
- 23 Augur, 174. Zie ook Duijster, 'Het Binnenhof', 30-31. Een soortgelijke relativiserende blik op de nauwelijks imponerende aanblik van politici in het dagelijkse stadsbeeld van Den Haag treffen we aan in stukken van de fameuze lokale kroniekschrijver mr. E. Elias, die tientallen jaren onder meer voor *Het Vaderland* schreef. Zie onder meer Elias, *Van den Hagenaar en zijn stad*, 50-53 ('Wij Hagenaars en de politiek') en 163-166 ('De man met de duiven').
- 24 Haaxman jr, *Haagsche Schetsen*. Zie ook Duijster, 'Het Binnenhof', 31-32. Een soortgelijk verontrustend geluid over de afbraak van dit nationale monument valt te lezen in het werk van de Haagse historicus en stadsarchivaris Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 82-87. Hij kenmerkte het negentiende-eeuwse en twintigste-eeuwse tijdperk van bemoeienis met het Binnenhof als één van "schade en schande".
- 25 Haaxman jr, *Haagsche Schetsen*, 131. Haaxman was jarenlang redacteur van het *Haagsche Dagblad* en later van de Haagse *Nieuwe Courant*. Volgens hem woonden er op het Binnenhof aan het eind van de negentiende eeuw nog: één opzichter, acht conciërges, een oud-conciërge, een kamerbewaarder, een weduwe en vier boden.
- 26 De Zwart, *Binnenhof voor buitenlui*, 14.
- 27 Hoedeman, *De strijd om de waarheid*, 181 e.v.
- 28 Geelen, *Het Haagse huwelijk*, 117.
- 29 Middendorp, *Lange Poten*, 71.
- 30 Van Zuiden (sam.), *Den Haag. De stad in gedichten*, 57.
- 31 De Zwart, *Binnenhof voor buitenlui*, 177. Het aantal zielen van 1300 was een optelsom van het personeel van de Tweede Kamer, het ministerie van Algemene Zaken, de fractiemedewerkers, de pers en andere gebouwen rond het Binnenhof.
- 32 De Zwart, *Binnenhof voor buitenlui*, 59.
- 33 Bril, 'Den Haag', 111-112.
- 34 Duijster 'Het Binnenhof', 12 e.v.
- 35 Het gaat om Gerrie Habes-Reijman. Haar herinnering is opgenomen in Willems (ed.), *Mijn stad in de sixties*, 31-32.

- 36 Duijster 'Het Binnenhof', 24-26, die de zoekterm 'Binnenhof' heeft ingetikt bij www.beeldengeluid.nl. Alle hier opgevoerde voorbeelden zijn aan haar ontleend.
- 37 Junius, *De Haagse Helicon*, 108.
- 38 Ferdinandusse, *De brede rug*, 48.
- 39 Schwieter, *Moord op de informateur*.
- 40 Bijvoorbeeld in Louwen, *Cover-up in het Binnenhof*, 126. Louwen was jarenlang redacteur en journalist bij de Zwolsche Courant.
- 41 'Moord in de Hofvijver', in: Joekes, *Klavertje Moord*, 63-82. Zie ook een eerder misdaadverhaal van zijn hand, dat ondanks de veelbelovende titel nogal voortkabbelt: Joekes, *Moord in de Ridderzaal*. Wie meer in lust dan in lijken is geïnteresseerd, zou zich kunnen wagen aan de burleske impressies van Carrie, *Het Binnenhof der Lage Lusten*. Dat politici en andere bekende Nederlanders, zoals Jan Mulder, er met naam en toenaam in worden opgevoerd, verhoogt bij sommige lezers misschien zelfs de leesvreugde.
- 42 Joekes, *Klavertje Moord*, 64.
- 43 Kunstpassage in Rijksmonument e.a. (sam.), *Hofvijver in Poëzie & Beeld*, 79.
- 44 Duijster, 'Het Binnenhof', 13, onder verwijzing naar 'Binnenhof hoort in eredivisie', *AD/Haagsche Courant*, 2 mei 2007.
- 45 Duijster, 'Het Binnenhof', 14, onder verwijzing naar een e-mailwisseling met D. Aarts, bestuursadviseur van de wethouder Citymarketing.
- 18 Ising, 'Het kwartier van Hunne Hoog Mogenden', 25-26.
- 19 Brief van Johannes Goldberg aan het Uitvoerend Bewind (1800), NA, toegangnr. 2.01.12, Departement van Binnenlandse Zaken, 1796-1813. inv. nr. 357.
- 20 'Rapport van Isaac Gogel aan Lodewijk Napoleon' in: Peters, *De landsgebouwen*, 212-214.
- 21 Voor een verwijzingen naar de landsheerlijke tijd, Van Hogendorp/Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, V, 83.
- 22 Zie o.a. NA, toegangnr. 4.WCA Tekeningen, inv. nr. 10884-10888: nieuwe plattegronden van het Ministerie van Binnenlandse Zaken (1820).
- 23 NA, toegangnr. 4, WCA, Tekeningen, inv. nr. 11583: Plattegrond en indeling van de eerste verdieping van het ministerie van Binnenlandse Zaken (1818).
- 24 NA, toegangnr. 4, WCA, Tekeningen, inv. nr. 11777: Indeling van de Eerste Kamer in de Trêveszaal (1814)
- 25 Bonenkamp/Postma (eds.), *Aan deze zijde van het Binnenhof*, 15-16, 23, 31-32, 35.
- 26 Bonenkamp/Postma (eds.), *Aan deze zijde van het Binnenhof*, 163.
- 27 NA, toegangnr. 4, WCA, Tekeningen, inv. nr. 11776: Ontwerpplan voor een nieuwe indeling van de Eerste Kamer in de Trêveszaal (1851).
- 28 Bonenkamp/Postma, *Aan deze zijde van het Binnenhof*, 395.
- 29 NA, toegangnr. 4, RGD, inv. nr. 434: Plattegrond met opgave van het gebruik der ruimten.
- 30 Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogendheden*, 126.
- 31 Ising, 'Het kwartier van Hunne Hoog Mogenden', 26.
- 32 NA, toegangnr. 4, RGD, Tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst en voorlopers, 1763-1940, inv. nr. 434: Plattegrond met opgave van het gebruik der ruimten (1853).
- 33 Van Ijsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*, 116-120.
- 34 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*. Zie ook de tekeningen voor de bedoelde verbouwingen: NA, toegangnr. 4, RGD, Tekeningenarchief van de Rijksgebouwendienst en voorlopers, 1763-1940, inv. nr. 457: Plattegrond gemaakt voor de vervanging van de gebouwen aan het Binnenhof.
- 35 Te Velde, *Van Regentenmentaliteit tot populisme*, 136-137.
- 36 Zie bijlage 'Tabel minister-presidenten' in: Aerts/Te Velde/Visschers, *Omtrent de minister-president*, 117.
- 37 O.a. Moerman, *Op en om het historisch Binnenhof*, 22, en Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 72.
- 38 Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 74-75.
- 39 Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Splithoff, *Het Binnenhof*, 163-166.
- 40 O.a. De Stuers, *Het Binnenhof*; Ising, *Het Binnenhof*; Peters, *De landsgebouwen*.

Plaatsen van bestuur en overleg. De betekenis van het Torentje en de Trêveszaal in de Nederlandse politiek

DIEDERIK SMIT

- 1 Mazel, 'Het Torentje', 3.
- 2 Smit/Van Kan (eds.), *Den Haag*, 98.
- 3 Zie o.a. Mazel, 'Het Torentje' en Joustra/Van Venetie, *Geheimen van het Torentje*, 9.
- 4 Smit/Van Kan, (eds.), *Den Haag*, 100.
- 5 Peters, *De landsgebouwen*, 72.
- 6 Calkoen, 'Het Binnenhof 1247-1747', 95.
- 7 Bor, *Nederlandsche Historien*, deel 4, 669.
- 8 Calkoen, 'Het Binnenhof 1247-1747', 137.
- 9 Ising, 'Het kwartier van de Raad van State', 30.
- 10 De Riemer, *Beschrijving van 's Graven-hage*, 135.
- 11 De vier kardinale deugden zijn: Voorzichtigheid, Rechtvaardigheid, Standvastigheid en Matigheid. Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogendheden*, 99. Zie verder de bijdrage van Bolten elders in deze publicatie.
- 12 Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogendheden*, 84 en 88.
- 13 Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogendheden*, 90.
- 14 Peters, *De landsgebouwen*, 63.
- 15 Ising, 'Trêveszaal', 11.
- 16 Schama, *Patriotten en bevrijders*, 265-266.
- 17 Schama, *Patriotten en bevrijders*, 426-427 en Boels, *Binnenlandse Zaken*.

- 41 Hoogewoud, 'Herstel en plannen', in: Van Pelt/Tiethoff-Spliethoff, *Het Binnenhof*, 170, en Van Gelder, *Het Haagsche Binnenhof*, 80-81. Zie verder de bijdragen van Krul en Heijenbrok/Steenmeijer elders in deze publicatie.
- 42 Koch, *Abraham Kuyper*, 479-480.
- 43 Rullmann, *Abraham Kuyper*, 192.
- 44 Ising, *Het Binnenhof* en Peters, *De landsgebouwen*. Een grote verzameling van foto's van bijeenkomsten van de ministerraad is te vinden in de beeldbank van het Nationaal Archief te Den Haag met de zoektermen 'kabinet' en 'ministerraad': <http://beeldbank.nationaalarchief.nl/>.
- 45 NA: <http://beeldbank.nationaalarchief.nl/>.
- 46 A.M. Donner, 'De opkomst van het ambt van minister-president', in: Van Drimmelen e.a. (eds.), *Voor de eenheid van beleid*, 30. Zie verder de bijdrage van Rimko van der Maar elders in deze publicatie.
- 47 N. Cramer, 'Algemene Zaken in de parlementaire geschiedenis' in: Van Drimmelen e.a. (eds.), *Voor de eenheid van beleid*, 40-42.
- 48 Te Velde, *Van Regentenmentaliteit tot populisme*, 145-146.
- 49 Cramer, 'Algemene Zaken', in: Van Drimmelen e.a. (eds.), *Voor de eenheid van beleid*, 43-44.
- 50 NA, toegangnr. 2.03.01 Ministeries voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk en Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President, 1942-1979, inv. nr. 5, stukken betreffende de huisvesting van de minister-president: Nota inzake de huisvesting kabinet minister-president,
- 51 NA, toegangnr. 2.03.01, inv. nr. 5: Nota inzake de huisvesting kabinet minister-president,
- 52 NA, toegangnr. 2.03.01, Ministeries voor Algemeene Oorlogsvoering van het Koninkrijk en Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President, 1942-1979, inv. nr. 128, stukken betreffende de geschiedenis van de Trêveszaal: Speech ter gelegenheid van het staatsdiner van de Britse vorstin in de Trêveszaal.
- 53 Zie: NA, <http://beeldbank.nationaalarchief.nl/>, zoekterm 'Trêveszaal'.
- 54 Sinninghe, 'Het ministertorentje'.
- 55 Van der Wielen, 'Het kabinet van de minister-president', 194-197
- 56 Interview met oud-premier Piet de Jong op het ministerie van Algemene Zaken in Den Haag, 25 september 2009.
- 57 Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogendheden en De Ridder*, 'Er wordt weer geregeerd vanuit Binnenhof 20'.
- 58 NA, toegang. nr. 2.03.01, ministeries voor Algemene Oorlogsvoering van het Koninkrijk en Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President, 1942-1979, inv. nr. 9795: Verzoek van Hans Wiegel om het Torentje in te richten als werkkamer van de vice-premier
- 59 Interview met oud-premier Dries van Agt, Nijmegen, 18 januari 2010.
- 60 Joustra/Van Venetië, *De geheimen van het Torentje*, 10-11.
- 61 Te Velde, *Van Regentenmentaliteit tot populisme*, 172-177.
- 62 Te Velde, *Van Regentenmentaliteit tot populisme*, 42-43.
- 63 Joustra/Van Venetië, *De geheimen van het Torentje*, 11.
- 64 [Z.A.], 'Greenpeace verlaat Torentje Lubbers' en Mazel, 'Het Torentje', 4.
- 65 Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogendheden*, 64.

Tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid. Geschiedenis van de ministerraad

RIMKO VAN DER MAAR

- 1 Mijn dank gaat uit naar Jacco Pekelder voor zijn commentaar op een eerdere versie, naar Peter Bootsma voor het verlenen van inzage in de onuitgegeven herinneringen van minister van Wetenschapsbeleid Boy Trip (1973-1977) en naar Ino Wubben voor aanvullende informatie.
- 2 K. de Vries, 'Hollands dagboek – Klaas de Vries', *NRC Handelsblad*, 1 april 2000.
- 3 Tenminste twee kabinetten vergaderden vóór 1951 al in de Trêveszaal: het kabinet-Kuyper (1901-1905) en het kabinet-Heemskerk (1908-1913).
- 4 NA, 2.03.01, Kabinet van de minister-president, 5079, nota voor de minister-president, betreft: Zaal van de ministerraad, 11 november 1950. Zie: NA, not.mr, 18 juni 1951. Een bezwaar tegen de Trêveszaal was dat het in de winter nogal lang duurde voordat hij op temperatuur was gestookt. Daarom werd besloten een centrale verwarming aan te leggen. Om deze reden vergaderde de ministerraad in 1954 tijdelijk weer in het ministerie van Justitie en in het ministerie van Algemene Zaken op Plein 1813.
- 5 Zie voor de ministerraad: Hoekstra, *Preadvies*; Hoekstra, *Ministerraad en vorming van regeringsbeleid*; Andeweg (ed.), *Ministers en ministerraad*; Rehwinkel, *De minister-president*. Een kijk op de praktische gang van zaken tijdens en rond de ministerraadsvergadering biedt: A. Joustra/E. van Venetië, *De geheimen van het torentje*; A.J.M. van Nispen tot Pannerden, 'De ministerraad sedert 1945', 231-246; Visser, 'Het geheim van de Trêveszaal', 96-101. Voor oudere studies zie: Dooijeweerd Hzn, *De ministerraad*, waarin Dooijeweerd wel een beschrijving geeft van de geschiedenis van de ministerraad tot 1917; Van Raalte, *De minister-president*; Van Raalte, *De ontwikkeling*.
- 6 Het onderzoek is gebaseerd op uiteenlopende bronnen: staatsrechtelijke en politicologische studies, historische literatuur (zoals biografieën van ministers-presidenten) en egodocumenten, maar ook archiefmateriaal van het ministerie van Algemene Zaken en de notulen van de ministerraad. Over de laatste bron moet worden opgemerkt dat de vergaderingen tot aan de Tweede Wereldoorlog niet werden genoteerd, afgezien van de eerste jaren na 1848 (tot 1862).

- 7 Dooijeweerd, *Ministerraad*, 128-129; Raalte, *Minister-president*, 117-118; vgl. Fasseur, *Wilhelmina*, 26.
- 8 Willem had hier vooral bezwaren tegen, omdat hij vond dat de ministerraad niet betrokken mocht zijn bij de benoeming van officieren, maar ook op dit punt moest hij toegeven. Zie: Hooykaas, 'Het reglement van de Raad', 171-191.
- 9 In het Reglement van Orde, dat naar aanleiding van de grondwetsherziening van 1840, in 1842 werd gewijzigd, was al bepaald dat ambtenaren niet meer zouden worden toegelaten in de ministerraad. Ministers van Staat hadden echter nog wel toegang. In de praktijk zou de functie van secretaris tot 1862 vervuld worden door de Directeur van het Kabinet des Konings, zodat deze kon bemiddelen tussen de koning en de ministerraad. Zie Dooijeweerd, *Ministerraad*, 136-137; Boogman, *Rondom 1848*, 90.
- 10 Lammers, *De Kroon*, 53-55; Hoekstra, *Preadvies*, 3; Boogman, *Rondom 1848*, 91.
- 11 Turpijn, *Mannen van gezag*, 57. Ter vergelijking: Tussen 1887 en 1940 betrokken slechts twee ministers vrijwillig. Zie Hoekstra, *Ministerraad*, 9.
- 12 Boogman, *Rondom 1848*, 93. Zie ook: Lammers, *Kroon*, 53-54, en Rehwinkel, *Minister-president*, 131-132.
- 13 Boogman, *Rondom 1848*, 91; Rehwinkel, *Minister-president*, 95.
- 14 Boogman, *Rondom 1848*, 93.
- 15 Zwart, *Thorbecke*, 60.
- 16 Rehwinkel, *Minister-president*, 96. Uitzondering waren er ook, zoals het kabinet-De Meester (1905-1913).
- 17 Zie bijv. Raalte, *Minister-president*, 141, 155-6, 160.
- 18 Raalte, *Minister-president*, 143.
- 19 Raalte, *Minister-president*, 144-145; Dooijeweerd, *Ministerraad*, 141-142.
- 20 De nieuwe Grondwet bood daarvoor ook aanknopingspunten, omdat ministers voor alle belangrijke benoemingen, wetsvoorstellen aan de Staten-Generaal, afkondiging van wetten en andere maatregelen van bestuur de handtekening van het staatshoofd dienden te verkrijgen.
- 21 H. te Velde, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting, 1848-1917', in: Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 105-106; Raalte, *Minister-president*, 94-101; Boogman, *Rondom 1848*, 131 en 150-151; Rehwinkel, *Minister-president*, 55.
- 22 Lammers, *Kroon*, 57.
- 23 Willem III kon zich overigens vinden in deze opzet. Rehwinkel, *Minister-president*, 56.
- 24 Hoekstra, *Preadvies*, 4; Dooijeweerd, *Ministerraad*, 142, 144-145; Raalte, *Minister-president*, 150-152.
- 25 Vgl. not.mr. van bijv. 1880, 1890 en 1900. NA, Ministerraad 1823-1984, 2.02.05.02, inv. nr. 100, 110 en 120.
- 26 Dat een ministers of een kabinet moest vertrekken als het parlement het vertrouwen opzegt, stond (en staat) namelijk niet in de Grondwet.
- 27 Zie: Turpijn, *Mannen*, 55-78.
- 28 Zie bijv. Te Velde, 'Grondwet', in: Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 118-119; Turpijn, *Mannen*, 123-151.
- 29 Hoekstra, *Preadvies*, 5; vgl. Dooijeweerd, *Ministerraad*, 147. Een bijkomend gevolg was dat de relatie tussen Willem III en de ministers verbeterde omdat de crisis met het parlement had geleerd dat het beter was conflicten binnenskamers te houden. In 1878 kreeg Willem III een massaal door protestanten en katholieken ondertekende petitie tegen een liberale onderwijswet aangeboden, maar anders dan in 1853 koos hij ervoor zich afzijdig te houden. Te Velde, 'Grondwet', in: Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 120-123.
- 30 Rehwinkel, *Minister-president*, 159-160.
- 31 Puchinger, 'Minister-president AE Mackay', 59-89, aldaar 64.
- 32 Zie voor een bespreking van de dualistische opvatting van politici in de negentiende eeuw: Lammers, *Kroon*, 16; Boogman, *Rondom 1848*, 93-94. Zie voor het dualisme in de twintigste eeuw: W. Breedveld, 'Het dualisme is dood, leve het dualisme', in: Van Drimmelen e.a., *Voor de eenheid van beleid*, 206-207; Hoekstra, *Ministerraad*, 9; Rehwinkel, *Minister-president*, 160-61.
- 33 Zie Van der Peet/Steenmeijer (ed.), *De Rijksbouwmeesters*, 273-277. Van het kabinet-Kuyper (1901-1905) en het kabinet-Heemskerk (1908-1913) is bekend dat zij in de Trêveszaal vergaderden.
- 34 Koch, *Abraham Kuyper*, 460.
- 35 KB 1 november 1901, nr. 8. Wilhelmina, die in 1901 voor het eerst betrokken was bij een kabinetsformatie, had bedenkingen bij het KB, maar ondertekende het, omdat zij dacht dat een primus inter pares bevordering zou werken voor de homogeniteit binnen een kabinet. Fasseur, *Wilhelmina*, 348; Koch, *Kuyper*, 455.
- 36 Dat kwam ook omdat Kuyper vaak verstek liet gaan, zelfs twee keer zo vaak als de andere ministers, inclusief de minister van Buitenlandse Zaken. A. Koekoek, 'Leider', 106-107; vgl. Koch, *Kuyper*, 455-58; J. de Bruijn, *Kuyper ist ein Luegner*.
- 37 Zie Hoekstra, *Preadvies*, 13. Volgens Hoekstra is niet duidelijk in hoeverre de grondwetsherziening bedoeld is om de ministerraad in de grondwet te verankeren als "geconcentreerd staatslichaam". Vermoedelijk was de wijziging er vooral op gericht om de verhouding van de ministers ten opzichte van de Raad van State af te bakenen.
- 38 Zijn buitenlandse reizen hadden volgens hem bovendien een particulier karakter en hij verzekerde dat hij nooit als voorzitter of als minister zich had bemoeid met buitenlandse politiek. Koekoek, 'Leider', 104 en 108.
- 39 Zie voor een uitvoerige bespreking van de verschillende staatsrechtelijke argumenten in dit debat: Dooijeweerd, *Ministerraad*, 154-201; Raalte, *Minister-president*, 169-184. Vgl. Oud, *Het constitutionele recht*, deel I, 381; Raalte, *Minister-president*, 173-174.

- 40 KB 27 september 1905, nr. 59. Zie Hoekstra, *Preadvies*, 7; Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 126-129. In 1922 werd wel besloten het bijvoeglijk naamwoord "tijdelijk" voor de voorzitter uit het in het Reglement van Orde van de Raad te schrappen.
- 41 Den Hertog, *Cort van der Linden*, 541-555, 566-567.
- 42 Hertog, *Cort van der Linden*, 555-568; vgl. Drees, *De vorming*, 18. "Als zo iets tegenwoordig gebeurde!", schreef Drees over de openlijk ruzie tussen de ministers Treub en Posthuma in 1917.
- 43 KB, 13 september 1918, no. 38; Hertog, *Cort van der Linden*, 566; Van Raalte, *Ontwikkeling*, 2-5.
- 44 Zie Kappelhof/De Valk, *Dagboeken* (te raadplegen op www.ing.nl), 13 november 1918; 11 december 1920; 13 januari 1922. Toen Ruys in 1921 een Kamerdebat over gemeentefinanciën voor zichzelf opeiste, dreigde minister van Financiën D.J. de Geer met ontslag, waarop Ruys inbond. Kappelhof/De Valk, *Dagboeken*, 16-9-1921.
- 45 Zie de dagboeken van Aalberse in de jaren 1920, *passim*. Interessant in dit opzicht is een passage in Puchinger, *Colijn*, deel I, 180 e.v, waaruit blijkt dat minister van Koloniën Idenburg zijn aanblijven als minister (wegens gezondheidsproblemen) liet afhingen van de reactie van Ruys de Beerenbrouck. Zie verder: Stassen, *Charles Ruys de Beerenbrouck*.
- 46 Kappelhof/De Valk, *Dagboeken*, 15 januari 1921.
- 47 Raalte, *Minister-president*, 159, 164. Met partijpolitieke spanningen wordt bedoeld op de spanningen tussen de Rooms Katholieke Staats Partij (RKSP) en de protestantse partijen. Zij waren echter tot elkaar veroordeeld, omdat de RKSP onder geen beding in een kabinet wilde zitten met de Socialistisch Democratische Arbeiders Partij (SDAP) die sterk was gegroeid sinds de uitbreiding van het kiesrecht en de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1917.
- 48 Dat dit niet per se een opvatting is van na 1945 blijkt uit de dagboeken van Aalberse. Hij uitte in 1933 in een advies aan de Koningin ernstig bezwaar tegen de combinatie Financiën-voorzitter. Zie: Kappelhof/De Valk, *Dagboeken*, 1-5-1933.
- 49 Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, 179.
- 50 P. de Rooij, 'Een zoekende tijd', in: Aerts e.a., *Land van kleine gebaren*, 212.
- 51 Raalte, *Ontwikkeling*, 63. Ruys de Beerenbrouck vertegenwoordigde Nederland al in 1923 op een internationale conferentie in Genua, samen met de minister van Buitenlandse Zaken.
- 52 Langeveld, *Hendrikus Colijn*, 341. Ook speelde Colijn met het idee van een niet-politieke staatssecretaris die ministers zouden moeten ontlasten in het overleg met de Tweede Kamer. Dit bleef echter bij een plan. Hirschfeld, *Herinneringen*, 104.
- 53 Langeveld, *Hendrikus Colijn*, 342.
- 54 Mooi is in dit verband een citaat van minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Colijn II en III, A.C.D. de Graeff: "In den boezem van dit zonderling samengestelde kabinet zijn allerlei natuurlijke controversen, die in het bijzonder naar voren komen als de leider afwezig is en geen verzoenend woord kan laten horen." *Voor u persoonlijk*, 13.
- 55 Hirschfeld, *Herinneringen*, 104; Houwink ten Cate, *De mannen van de daad*, 153; Raalte *Ontwikkeling*, 12.
- 56 W. Albeda, 'Woord vooraf' en N. Cramer, 'Algemene Zaken in de parlementaire geschiedenis', in: Van Drimmelen, *Eenheid*, 11-16 en 37-39.
- 57 Raalte, *Ontwikkeling*, 12.
- 58 Zie: Drees, *Vorming*, 1, 41-43.
- 59 Van Osch, *De Geer*, 325-326
- 60 NA, 2.02.05.02, not,mr. 26 juni 1945. In de literatuur worden de vernieuwingen toegeschreven aan Schermerhorn, maar dat is niet juist. Zie bijv. Van der Wiel, 'De presentatie van het regeringsbeleid', 10.
- 61 Schermerhorn, *Minister-president*, 68. Naast onderraden werd in het Reglement van Orde van 1945 ook vastgelegd dat de ministerraad "bijzondere commissies" van tijdelijke aard kon instellen om bepaalde specifieke aangelegenheden voor te bereiden. Zie Rehwinkel, *Minister-president*, 109-115; Hovy, *Coördinatie*.
- 62 Sanders, *Herinneringen*, 42.
- 63 Zie Raalte, *Ontwikkeling*, 10-11. Aan Van Raalte schreef Colijn in 1934: "Als een aardige bijzonderheid – maar die moogt ge nooit publiek maken, omdat er formeel strijd is met het Reglement v.d. Raad – is ook dat er in *dit* kabinet *nooit* een voorzitter aangewezen is. Bij het optreden in Mei niet en bij de opening van de werkzaamheden in '33 en '34 niet. Niemand heeft er aan gedacht en ik werd aan de ommissie eerst herinnerd door ... uw artikel."
- 64 Van den Tempel, *Nederland in Londen*, 57.
- 65 'C.L.W. Fock. Secretaris-generaal AZ 1949-1962', in: Drimmelen, *Eenheid*, 252.
- 66 NA, 2.03.01, inv. nr. 5077, brief Van Heuven Goedhart aan Gerbrandy, 3-11-1944.
- 67 Raalte, *Ontwikkeling*, 23; vgl. Houwink ten Cate, *Mannen van de Daad*, 153.
- 68 Als dan opnieuw de stemmen staken, dan wordt het voorstel geacht te zijn verworpen. Zie: Hoekstra, *Pre-advies*, 8. Vgl. Giebels, *Beel*, 167. Daar stelt hij onterecht dat Schermerhorn introduceerde dat ministers met hem moesten overleggen voordat zij beslissingen namen die het algemeen beleid zouden kunnen raken. Dit was echter al sinds 1918 gebruikelijk.
- 69 Zie NA, 2.03.01, Archief Kabinet van de Minister-President, 5078, 'Een nieuw Reglement van Orde voor den Raad van Ministers', zonder datum. Aangenomen mag worden dat dit document geschreven is voor 10 november 1945, toen het Reglement officieel werd.
- 70 Giebels, *Beel*, 179; Rehwinkel, *Minister-president*, 100-101.

- 71 Giebels, *Beel*, 190-191; Zie ook: N. Cramer, 'Algemene Zaken in de parlementaire geschiedenis', in: Drimmelen, *Eenheid*, 45.
- 72 Zie Te Velde, *Regentenmentaliteit*, 147.
- 73 C. van Baalen, 'Drees in de Tweede Kamer'. Over waardering, dualisme en emotie, in: Brouwer/Van der Heiden, *Drees*, 21-33; Jansen van Galen/Vuijsje, *100 jaar Drees*, 142-146; vgl. Te Velde, *Regentenmentaliteit*, 158 e.v.
- 74 P. van der Heiden, 'De "olieman". Drees als voorzitter van de ministerraad', in: Brouwer/Van der Heiden, *Drees*, 16; Jansen van Galen/Vuijsje, *100 jaar Drees*, 150.
- 75 Drees, *Vorming*, 27.
- 76 Drees, *Vorming*, 35-36; zie met name ook NA, not. mr. 4 oktober 1954. Er is veel vergaderd over de plaats van de staatssecretaris. Zie NA, not.mr. 20 februari 1950, 4 oktober 1954, 14 februari 1962, 12 en 18 mei 1973. Bij aanvang van het kabinet-Den Uyl drong D'66 erop aan dat hun staatssecretaris van Buitenlandse Zaken ook zou deelnemen aan de ministerraad, omdat D'66 anders slechts met één minister in de ministerraad zat. Later is deze situatie blijven bestaan. Voor de andere staatssecretarissen geldt dat zij sinds 1998 formeel mogen deelnemen als de minister verhinderd is, al kwam dit in de praktijk al voor.
- 77 Kersten, *Luns*, 148-149.
- 78 Zie bv. NA, Kabinet van de Minister-president, 2.03.01, inv. nr. 5079, diverse stukken.
- 79 NA, Kabinet van de minister-president, 2.03.01, inv. nr. 5076, 'Aanwijzingen voor rijksambtenaren betreffende ministerraadstukken'.
- 80 Zie Boy Trip, 'Ministerraad op vrijdag. Persoonlijke herinneringen van een minister van het kabinet den Uyl 11 mei 1973 – 19 december 1977', 7-8, (ongepubliceerd manuscript, particuliere collectie).
- 81 Zie NA, Archief Kabinet van de Minister-President, 2.03.01, inv. nr. 5078, Memorandum betreffende 'Beslissingsbevoegdheid van vaste college uit de ministerraad', J. Middelburg aan de minister-president, 3-9-1964; Memorandum J. Middelburg aan de minister-president, 'Beslissingsbevoegdheid van vaste college uit de ministerraad', 2 mei 1968.
- 82 Van Nispen tot Pannekoek, 'Ministerraad', 242.
- 83 *Bestuursorganisatie*, 44-47.
- 84 Interview, P.J.S. de Jong, 25 september 2009, zie de bijdrage van Te Velde/Smit elders in deze bundel.
- 85 Boy Trip, 'Ministerraad op vrijdag', 10.
- 86 Van de circa 250 commissies die halverwege de jaren tachtig bestonden, was meer dan tweederde na 1970 opgericht. Zie Hovy, *Coördinatie op hoog niveau*.
- 87 *Bestuursorganisatie*, 46; NA, Kabinet van de minister-president, inv. nr. 9889, minister van Sociale Zaken aan de secretaris van de ministerraad, 5 januari 1979.
- 88 Rehwinkel, *Minister-president*, 118.
- 89 *Algemene aanwijzingen*.
- 90 De hoekgesprekken zijn uiteindelijk belangrijker geworden dan de onderraden, omdat een kabinet maar moeizaam kan functioneren als het hoekoverleg niet goed loopt. Voor de onderraden gaat dit niet op. Zie o.m. Hoekstra, *Ministerraad*, 40; Rehwinkel, *Minister-president*, 112-115 en zie Terlouw, *Naar zeventien zetels*, bijv. 125, 189, 199.
- 91 NA, not. mr. 4 februari 1946. Schemerhorn benadrukte dat het de bedoeling was dat ministers elkaar direct aan de lijn kregen en dat er niet "een juffrouw of iemand anders tussen [werd] geschakeld".
- 92 Drees, *Vorming*, 39.
- 93 Zie bijv. Veldkamp, *Le carnaval*, 22; Visser, 'Geheim', 97; Joustra/Van Venetië, *Gebeimen van het torentje*, 93.
- 94 Van Maarseveen, *De heerschappij*.
- 95 NA, Archief Kabinet van de Minister-President, Notitie voor de Minister-President, 21 januari 1949.
- 96 NA, not. mr. 23 maart 1949; NA, Archief Kabinet van de Minister-President, 2.03.01, Notitie voor de Minister-President, 21 januari 1949.
- 97 Zie Van der Steen, *Cals*, 338-340; Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 250 e.v.; Brouwer/Van Merriënboer, *Van buitengaats*, 141-145.
- 98 De Jong deed die persconferenties ook uit eigen belang omdat hij elke vrijdagavond thuis werd gebeld door journalisten met de vraag wat er in de ministerraad was besloten. Hoekstra, *Ministerraad*, 24; vgl. Brouwer, *Van buitengaats*, 143. Zie ook: NA, not. mr. 2 januari 1970.
- 99 Alleen minister van Justitie H. Mulderijde was tegen. Zijn argument dat op het ministerie van Justitie "door de geslachten heen" was vergaderd, maakte echter geen indruk op zijn collega's. Zie: NA, not.mr. 18 juni 1951.
- 100 Zie voor een beeld van het Catshuis als vergaderplaats bijv. Udink, *Tekst en uitleg*, 162.
- 101 Er was wel kritiek in het kabinet-De Jong op de persconferenties van de minister-president maar die wuifde De Jong weg. Adequate voorlichting vond hij belangrijker. Bovendien zou het slechts om "zeer globale inlichtingen" gaan. NA, not. mr. 30 januari 1970.
- 102 Andeweg, 'Tweeërlei ministerraad', 29-32.
- 103 'J.M. den Uyl. Minister-president, 1973-1977', in: Drimmelen, *Eenheid*, 233.
- 104 Drees, *Vorming*, 22; Jansen van Galen/Vuijsje, *100 jaar Drees*, 150; Zijlstra, *Per slot van rekening*, 38-39; Veldkamp, *Le carnaval*, 22.
- 105 Zie: Andeweg, 'Tweeërlei ministerraad', 29-32.
- 106 Zie voor de ministerraad tijdens het kabinet-Biesheuvel: Udink, *Tekst en uitleg*, 205, 208.
- 107 Zie voor een levendige beschrijving: Trip, 'Ministerraad', 15-16.
- 108 Rehwinkel, *Minister-president*, 186, 190; Joustra/Van Venetië, *Torentje*, 93 ev; Andeweg, 'Tweeërlei ministerraad', 31. De partijpolitieke spanningen ondermijnden ook het overleg in de onderraden, met name in de Raad voor Economische Aangelegenheden die in deze periode weinig bijeen kwam. Liever tilden

- ministers de politieke gevoelige economische kwesties namelijk direct naar de ministerraad zodat daar een door een meerderheid gesteund besluit kon worden genomen. Hoekstra, *Ministerraad*, 38.
- 109 In 1958 stelde minister van Maatschappelijk Werk M.A.M. Klompé voor om net zoals voor de oorlog alleen de conclusies rond te zenden, maar daarvoor vond zij geen steun. NA, not. mr. 31 januari en 7 februari 1958. Er is in de loop der jaren opvallend veel vergaderd over het probleem van het bewaren van de geheimhouding. Zie bijv. not. mr. 27 januari en 24 februari 1947; 15 november 1948; 26 juni 1950; 28 juli 1961; 22 juli 1966, 15 mei en 25 september 1970; 5 juli en 10 september 1971, 22-23 juni 1973.
- 110 NA, not. mr. 10 september 1971.
- 111 NA, not. mr. 1 maart 1974. Vgl. Boersma, *Wat ik nog zeggen wilde*, 102-103.
- 112 Interview R. Lubbers, 2 november 2009, zie de bijdrage van Te Velde/Smit elders in deze bundel.
- 113 Van Merriënboer/Bootsma/Van Griensven, *Van Agt*, 301-306; vgl. interview Van Agt, 18 januari 2010, zie de bijdrage van Te Velde/Smit elders in deze bundel.
- 114 Rehwinkel, *Minister-president*, 181-192.
- 115 Interview Lubbers, 2 november 2009, zie de bijdrage van Te Velde/Smit elders in deze bundel.
- 116 Zie voor details: Hoekstra, *Ministerraad*, 1-16; Rehwinkel, *Minister-president*, 5-16 en 165-172.
- 117 Hoekstra, *Ministerraad*, 11.
- 118 'Neelie Smit-Kroes. Lubbers als premier', en 'Gijs van Aardenne. Lubbers en zijn vice-premier', beide in: Joustra/Van Venetië, *Ruud Lubbers*, 261-272 en 222
- 119 Zie voor Lubbers en Van den Broek: Rehwinkel, *Minister-president*, 200.
- 120 'Gijs van Aardenne', 220; 'Smit-Kroes. Lubbers als premier', 270; 'Hans Wiegel. Lubbers en het publiek', 233, allen in: Joustra/Van Venetië, *Ruud Lubbers*. Interview Lubbers, 2 november 2009, zie de bijdrage van Te Velde/Smit elders in deze bundel.
- 121 Zie een beschouwing van Lubbers over het minister-presidentschap: Lubbers, 'Epiloog', in: Van Drimmelen, *Eenheid*, 289-292. Zie verder: Te Velde, *Regentenmentaliteit*, 168-177; interview Lubbers, 2 november 2009, zie de bijdrage van Te Velde/Smit elders in deze bundel.
- 122 Vast staat wel dat de bevoegdheden van de minister-president in het Reglement van Orde in deze periode verder werden uitgebreid. Zie: Rehwinkel, 'De minister-president', 1-21.
- 123 Interview Kok, 2 oktober 2009, zie de bijdrage van Te Velde/Smit elders in deze bundel.
- 124 Te Velde, *Regentenmentaliteit*, 177.
- 125 Een kijkje in het ministerraadoverleg in het eerste kabinet-Balkenende biedt: Bomhoff, *Blinde ambitie*.
- 126 Interview Balkenende, 26 november 2009, zie de bijdrage van Te Velde/Smit elders in deze bundel.
- 127 Boer/Van Weezel, 'Het monster van Beetsterzwaag', 32-39.

De huiskamer van de macht.

De premiers over hun werkplek en werkomgeving

HENK TE VELDE EN DIEDERIK SMIT

- 1 Bij de interviews waren Rimko van der Maar, Diederik Smit en Henk te Velde aanwezig. Diederik Smit heeft de interviews getranscribeerd en Henk te Velde heeft een inleiding geschreven en de interviews bewerkt tot een doorlopende tekst, waarin alleen enkele praktische feiten stilzwijgend zijn toegevoegd, zoals namen van ministers of data van gebeurtenissen. Het interview met De Jong vond plaats op 25 september 2009 in een ruimte van Algemene Zaken op het Binnenhof, dat met Van Agt vond op 18 januari 2010 plaats in zijn woning te Nijmegen, dat met Lubbers op 2 november 2009 in diens woning te Rotterdam, dat met Kok in een ruimte van Algemene Zaken op het Binnenhof op 2 oktober 2009, dat met Balkenende op 26 november 2009 in het Torentje, en dat met Rutte op dezelfde plaats op 12 januari 2011.
- 2 Brouwer/Van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof*, 89. Aldaar ook een opmerking over Cals' gebrek aan vergaderdiscipline die hieronder aan de orde komt.
- 3 Cannadine, 'The Context, Performance and Meaning of Ritual'.
- 4 Zie meer in het algemeen De Graaf, *Theater van de angst*.
- 5 Vogelaar/Bosma, *Twintig maanden knettergek*, 94. Vgl. Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 21-23 en hoofdstuk 5 over de minister-president.

Afkortingen geraadpleegde bronnen

<i>AC:</i>	<i>Arnhemse Courant</i>	<i>NIOD:</i>	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam.
<i>AGH:</i>	Archief Graven van Holland	<i>N.S.</i>	<i>Nieuwe Serie</i>
<i>AGR:</i>	Archief Grafelijkheidsrekenkamer	<i>NS:</i>	<i>De Nederlandsche Spectator</i>
<i>AH:</i>	<i>Algemeen Handelsblad</i>	<i>LC:</i>	<i>Leeuwarder Courant</i>
<i>AMST</i>	<i>De Amsterdammer:</i>	<i>LD:</i>	<i>Leidsch Dagblad</i>
<i>ARAB:</i>	Algemeen Rijksarchief Brussel, België.	<i>LYC:</i>	<i>Leydsche Courant</i>
<i>CABR</i>	Centraal Archief voor de Bijzondere Rechtspleging	<i>PDC:</i>	Politiek Documentatie Centrum, Den Haag
<i>DZHG:</i>	<i>Dagblad van Zuid Holland en 's-Gravenhage</i>	<i>RCE:</i>	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort
<i>GLD</i>	<i>De Gelderlander</i>	<i>Rek.reg.:</i>	Registers
<i>GC:</i>	<i>'s Gravenhaagsche Courant</i>	<i>RGD:</i>	Rijksgebouwendienst
<i>GKfVuJ:</i>	Generalkommissar für Verwaltung und Justiz	<i>RR:</i>	Rekeningen
<i>GRA</i>	Grafelijkheidsrekenkamer	<i>SSA</i>	Semi statisch archief
<i>GoesC:</i>	<i>Goessche Courant</i>	<i>Sta Os</i>	Staatsarchiv Osnabrück
<i>HC:</i>	<i>Haagsche Courant</i>	<i>USPD:</i>	<i>Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad</i>
<i>HGA:</i>	Haags Gemeentearchief, Den Haag.	<i>Vobl.</i>	<i>Verordnungsblatt für die besetzten niederländischen gebiete</i>
<i>HN:</i>	<i>Historisch Nieuwsblad</i>	<i>WCA:</i>	Ministerie van Waterstaat: kaarten- en tekeningenarchief
<i>HSSPF:</i>	Höherer SS- und Polizeiführer	<i>ZC:</i>	<i>Zierikzeesche Courant</i>
<i>IND:</i>	Immigratie- en Naturalisatiedienst	<i>ZN:</i>	<i>Zierikzeesch Nieuwsblad</i>
<i>NA:</i>	Nationaal Archief, Den Haag:		
<i>NAi:</i>	Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam		

Bibliografie

10 cts gids voor 's-Gravenhage en omstreken,
Den Haag 1897.

Aalbers, J., *De Republiek en de vrede van Europa. Achtergronden en algemene aspecten*, Utrecht 1980.

Aerts, M./H. te Velde/R. Visschers, *Omtrent de minister-president. De positie van de minister-president vanuit historisch perspectief*, Den Haag 2005.

Aerts, Remieg, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*, Amsterdam 1997.

Aerts, R.A.M., e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, Nijmegen 1999.

Aerts, R.A.M., 'Persoonlijkheid in de politiek. Een nabeschouwing' in: R.A.M. Aerts/J. de Jong/H. te Velde (ed.), *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur*, Hilversum 2002, 173-188.

Aerts, Remieg, 'Op gepaste afstand. De plaats van het parlement in de natievorming van de negentiende eeuw', in: C.C. van Baalen e.a. (ed.), *De moeizame worsteling met de nationale*

identiteit. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007, 25-41

Aerts, Remieg, *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie*, Amsterdam 2009.

Agricola, Esther M., 'The Hague as the disputed showcase of the Dutch state and Dutch national identity', *GeoJournal* 51 (2000), 47-56.

Algemene aanwijzingen inzake aangelegenheden van de ministerraad onder onderraden, vastgesteld bij besluit van de Minister-President, handelende in overeenstemming met het gevoelen van de Raad van Ministers, van 16 februari 1983, 328927a, Den Haag 1983.

Amicis, Edmondo de, (vert. D. Lodeesen), *Nederland en zijn bewoners*, Originele druk Leiden 1876, Utrecht/Antwerpen 1985.

Andeweg, R.B., (ed.), *Ministers en ministerraad*, Leiden 1990.

Ardenne, C.B. van, e.a., *Den Haag energiek. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de energievoorziening in Den Haag, 's-Gravenhage* 1981.

Augur, *Van het Haagsche Binnenhof: Parlementaire schetsen*, Amsterdam 1901.

Baalen, C. van, 'Drees in de Tweede Kamer. Over waardering, dualisme en emotie, in: J.W. Brouwer/P. van der Heiden, *Drees, minister-president 1948-1958*, Nijmegen 2005, 21-33.

Baedeker, K., *Belgique et Hollande. Manuel du voyageur*, Leipzig 1885 (12de druk).

Ballet dela Paix, Dansé par le Prince d'Orange. A la Haye, au Mois de Fevrier 1668, Den Haag 1668, Knuttel 9621.

Bax, J., *Prins Maurits in de volksmeening der 16e en 17e eeuw*, Amsterdam 1940.

Bauwens, Eduard Clemens Gerardus, *Het Nationaal Gerechtshof 1802-1811*, Amsterdam 1997.

Beck, David, *Spiegel van mijn leven; een Haags dagboek uit 1624*, ingeleid door Sv. E. Veldhuijzen (ed.), Hilversum 1993.

Beer Poortugaal, D.J. den, *Belangstellend woord omtrent de bestemming der Grootte of zogenaamde Loterijzaal op het Binnenhof te 's Gravenhage*, 's Gravenhage 1862.

Behrens, Hetty E.M., *W.N. Rose, 1801-1877. Stedebouw, civiele techniek en architectuur*, Rotterdam 2001.

Berg, J.Th.J. van den, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de*

Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970, Weesp 1983.

Berigt wegens de geconstitueerde magten en ambtenaren residerende in de stad 's Gravenhage voor het jaar 1815, 's Gravenhage 1815.

Besanger, Imre, 'Al hadt hy geen ampt, heeft den Haeg verheugt. Willem III en het Ballet de la Paix' (masterscriptie Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam) Amsterdam 2006.

Bestuursorganisatie bij de kabinetsformatie 1971. Rapport van de Commissie Interdepartementale Taakverdeling en Coördinatie, Den Haag 1971.

Beyens, Nele, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2009.

Bidloo, Govert, *Komste van zyne majesteit Willem III, Koning van Groot Britanje etc in Holland*, Den Haag 1691.

Biefang, Andreas, *Die andere Seite der Macht. Reichstag und Öffentlichkeit im 'System Bismarck' 1871-1890*, Düsseldorf 2009.

Bilderdijk, Willem, *Nieuwe oprakingen*, Dordrecht 1827.

Blok, P.J., (ed.), *Relazioni Veneziane. Venetiaanse berichten over de Vereenigde Nederlanden van 1600 tot 1795*, Den Haag 1909.

Boele van Hensbroek, P.M., 'Iets over den Haagschen boekhandel in de 19de eeuw',

- Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* 1905, 274-296.
- Boels, H., *Binnenlandse Zaken Ontstaan en ontwikkeling van een departement in de Bataafse tijd 1795-1806. Een reconstructie*, Den Haag 1993.
- Boer, T./M. van Weezel, 'Het monster van Beetsterzwaag', *Vrij Nederland*, 22 mei 2010, 32-39.
- Boer, D.E.H. de/L.W. den Boer, 'Par deviers monsieur le comte. Rekeningen van Le Quesnoy en de Hollands-Henegouwse geschiedenis. Een test-case', in: Eef Dijkhof/ Michel van Gent (ed.), *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*, Den Haag 2007, 13-22.
- Boersma, J., *Wat ik nog zeggen wilde*, Amsterdam 1985.
- Bolten, M., *Het Huis van de Senaat Een geschiedenis over de architectuur, de beeldende kunst en de restauraties van de gebouwen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal*, ongepubliceerd artikel, Den Haag 2006.
- Bomhoff, E.J., *Blinde ambitie. Mijn 87 dagen met Zalm, Heinsbroek en Balkenende*, Amsterdam 2002.
- Bonenkamp, B.J./A. Postma (ed.), *Aan deze zijde van het Binnenhof. Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal*, Den Haag 1990.
- Boogman, J.C., *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858*, Bussum 1978.
- Boom, Bart van der, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag 1995.
- Booms, A.S.H., *Geïllustreerde Gids voor Hollandsche Reizigers van en naar Indië via Genua en Marseille*, Amsterdam 1902.
- Boot, Marjan, 'Een museum voor een nieuw tijdperk. H.E. van Gelder en het Gemeentemuseum', *Jaarboek Haags Gemeentemuseum* 1995-1996, 10-46.
- Booven, Henri van, *De fraaie comedie. Een Haagsch verhaal*, Amsterdam 1917.
- Bor, P., *Nederlandsche Historien*, deel 4, Amsterdam 1679.
- Bos, Dennis/Maurits Ebben/Henk te Velde (ed.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu*, Amsterdam 2007.
- Bosch, V.G.A., 'De verbouw van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid op het Binnenhof te 's Gravenhage' *Bouwkundig Weekblad* 2 (1882), 276.
- Bril, Martin, 'Den Haag', in: Idem, *Haagse bluf en andere politieke verhalen*, Amsterdam 2007.
- Brinkel, Theo, 'Het verband tussen bouw en boodschap', in: Hans Righart (ed.), *De zachte kant van de politiek*, Den Haag 1990, 151-165.

Brouwer, Jan Willem/Johan van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong, een biografie*, Den Haag 2001.

Brown, Colin, *Whitehall. The street that shaped a nation*, Londen 2010.

Bruce, J., (ed.), *Correspondence of Robert Dudley, Earl of Leicester, during His Government in the Low Countries, in the Years 1585 and 1586*, Londen 1844.

Bruch, H., (ed.), *Chronographia Johannis de Beke*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën (grote serie 143), Den Haag 1973.

Bruijn, J. de, *Kuyper ist ein Luegner*, Amsterdam 2001.

Bruijn, J.R., *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de 17de en 18de eeuw*, Amsterdam 1998.

Bruin, H.G., 'Het Plein en het huis' in: F.R.E. Blom e.a. (ed.), *Domus. Het huis van Constantijn Huygens in Den Haag*, Zutphen 1999.

Bruin, G. de, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek, 1600-1750*, Den Haag 1991.

Bruin, G. de, 'Het politieke bestel van de Republiek; een anomalie in het vroegmoderne Europa?', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 114 (1999), 16-38.

Calkoen, G.G., 'De wording en ontwikkeling van het Hof in Die Haghe gedurende de middeleeuwen', *Die Haghe, Bijdragen en mededeelingen* (1901), 8-68.

Calkoen, G.G., 'Het Binnenhof van 1247-1747 (volgens de rentemeestersrekeningen van Noord-Holland met toelichtende plattegronden en aantekeningen)', *Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen* (1902), 35-182.

Cannadine, David, 'The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the "Invention of Tradition", c. 1820-1977', in: Eric Hobsbawm/Terence Ranger (ed.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983, 101-164.

Charité, J., *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)*, dissertatie Universiteit Leiden, Leiden 1972.

Cramer, N., e.a. *Het Kabinet der Koningin. Geschiedenis van het instituut en het huis aan de Korte Vijverberg*, VOM-reeks nr. 3, Den Haag 1991.

Cretser, Gysbert de, *Beschryvinge van 's Gravenhage*, Amsterdam 1711.

Croes, M./P. Tammes, 'Giflaten wij niet voortbestaan'. *Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*, Amsterdam 2004.

Cruyningen, A. van, *Prinsjesdag. Een vaderlandse traditie historisch belicht*, Kampen 1999.

Cullen, Michael S., *Der Reichstag. Die Geschichte eines Monumentes*, Berlijn 1983.

Damen, Mario, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*, Hollandse Studien 36, Hilversum 2000.

Deductie, ofte Declaratie van de Staten van Holland ende West-Vriesland; behelsende een waerachtigh ende grondich bericht van de fundamenten der Regieringe vande Vrije Vereenighde Provincien yder apart..., Den Haag 1654.

Dekker, Rudolf, 'Wie schreef de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte? Enkele opmerkingen naar aanleiding van een recente heruitgave', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 98 (1983), 220-225.

Denslagen, W.F., *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten*, Den Haag 1987.

Denslagen, W.F., *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg*, Amsterdam 2004.

Deursen, A.Th van, 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden, 1579-1780' in: D.P. Blok e.a. (ed.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V, Haarlem 1980, 350-387.

Deursen, A. Th van, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Amsterdam 1996, 362-374.

Deursen, A. Th. Van, 'Den Haag: Binnenhof. Oldenbarnevelt onthoofd, 1619', in: Maarten Prak (ed.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam 2006, 121-129.

Dirks, Jacob, 'Levensbericht van Mr. Schelte Baron van Heemstra', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1865, 213.

Dodde, B. 'Het huisraad in het Oostnederlandse burgerwoonhuis in de late middeleeuwen', in: J.W.M. de Jong (ed.), *Thuis in de late middeleeuwen. Het Nederlandse burgerinterieur 1400-1535*, Zwolle 1980, 21-86.

Does, J. van der, *'s Graven-Hage, met de voornaemste plaatsen en vermaeckelijckheden*, Den Haag 1668.

Domela Nieuwenhuis, F., *van christen tot anarchist*, Amsterdam 1910.

Dooijeweerd Hzn., H., *De ministerraad in het Nederlandsche staatsrecht*, Amsterdam 1917.

Drees, W., *De vorming van het regeringsbeleid*, Assen 1965.

Drimmelen, W. van, e.a. (ed.), *Voor de eenheid van beleid: beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken*, Den Haag 1987.

Droge, J., 'Het ontwerp, de bouw en de inrichting van het logement van de heren van Amsterdam te 's-Gravenhage', *Jaarboek Monumentenzorg* 1993, 59-84.

Dubois, Pierre H., (ed.), *Stemmen rond de Hofvijver*, Den Haag 1993.

Duijster, Annemieke, 'Het Binnenhof, een plaats van herinnering', (ongepubliceerde BA-scriptie Sociale Geschiedenis, Universiteit Leiden) Leiden 2008.

Dumas, Charles/Hermance Schaepman (ed.), *Hofvijver in Poëzie & Beeld*, Den Haag 2002.

Duparc, F.J., *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*, 's-Gravenhage 1975.

Duyverman, J.P., *Uit de geheime dagboeken van Aeneas Mackay. Dienaar des konings 1806-1876*, Houten 1987.

E., Bespreking van het *Verslag van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van de overblijfsels der Vaderlandsche kunst uit vroegere tijden*, *De Gids* 33 (1869) 159-173.

Eames, Penelope, *Furniture in England, France and the Netherlands from the twelfth to the fifteenth century*, speciaalnummer *Furniture history. The Journal of the Furniture History Society* 13 (1977), 73-93.

Ebbinge, E., *W.C. Brouwer (1877-1933) aarden vaatwerk – tuinaardewerk – bouwaardewerk*, Lochem 1980.

Eijssel, M., ed., *'s-Gravenhage van voorheen en thans - in brieven*, 's-Gravenhage 1879-1882.

Elias, E., *Van den Hagenaar en zijn stad*, Amsterdam 1938.

Engelen, A.W., *Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte*, Tiel 1882.

Fennema, Meindert/Johan Rhijnsburger, *Dr. Hans Max Hirschfeld. Man van het grote geld*, Amsterdam 2007.

Ferdinandusse, Rinus, *De brede rug van de Nederlandse Maagd*, Amsterdam 1968.

Fock, C.W., 'Frederik Hendrik en Amalia's appartementen: Vorstelijk vertoon naast de triomf van het porselein', in: P. van der Ploeg/C. Vermeeren (ed.), *Vorstelijk verzameld. De kunstcollectie van Frederik Hendrik en Amalia*, Zwolle 1997, 76-78.

Fockema Andrae, S.J., *De Nederlandse staat onder de Republiek*, Amsterdam 1973.

Fockema Andrae, S.J./H. Hardenberg (ed.), *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden*, Assen 1964.

Fasseur, C., *Wilhelmina. De jonge koningin*, Amsterdam 1998.

Frederiks, K.J., *Op de bres 1940-1944. Overzicht van werkzaamheden aan het departement van binnenlandse zaken gedurende de oorlogsjaren*, Den Haag 1945.

Frijhoff, Willem/Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht*, Den Haag 1999.

Frijtag Drabbe Künzel, G. von, *Het geval Calmeyer*, Amsterdam 2008.

Fruin, R., *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val van de Republiek*, Den Haag 1980.

Furnée, Jan Hein, *Vrijtijds cultuur en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1890*, Groningen 2007.

Gabriëls, A.J.C.M., *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw*, Den Haag 1990.

Gachard, M., (ed.), *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas*, IV, Brussel 1882.

Geelen, Jean-Pierre, *Het Haagse huwelijk. Hoe pers en politiek tot elkaar veroordeeld zijn*, Amsterdam 1998.

Geer van Jutphaas, B.J.L. de, (ed.), *Bronnen van de geschiedenis der Nederlanden in de middeleeuwen. Kronijk van Holland van een ongenoemden geestelijke (gemeenlijk gebeten Kronijk van een cleric uten laghen landen bi der see)*, Werken Historisch Genootschap nieuwe reeks 6, Utrecht 1867.

Geist, Jonas, *Karl Friedrich Schinkel: Die Bauakademie. Eine Vergegenwärtigung*, Frankfurt a.M. 1995.

Gelder, H.E. van, *Een nationaal monument in gevaar (De verbouwing van het Binnenhof)*, 's-Gravenhage 1912.

Gelder, H.E. van, *Het Haagsche Binnenhof. Een nationaal monument*, Antwerpen/Utrecht 1943

Gelderen, M. van, *Op zoek naar de Republiek. Politiek denken tijdens de Nederlandse Opstand, 1555-1590*, Hilversum 1991.

Gelderen, M. van, 'De Nederlandse Opstand, 1555-1610: van 'vrijheden' naar 'oude vrijheid' en de 'vrijheid des conscientien' in: E.O.G. Haitsema Mulier/W.R.E. Velema, *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*, Amsterdam 1999, 35-36.

Gelderen, M. van, 'From Domingo de Soto to Hugo Grotius. Theories of monarchy and civil power in Spanish and Dutch political thought, 1555-1609', in: G. Darby (ed.), *The origins and development of the Dutch Revolt*, Londen/New York 2001, 154-158.

Gent, M.J. van /M.Ch. Le Bailly, *Gids voor de landsheerlijke archieven van Gelre, Holland, Zeeland en het Sticht*, Den Haag 2003.

Gessel, Jeroen van, *Een vaderland van goede muziek. Een halve eeuw Maatschappij tot Bevordering der Toonkunde (1829-1879) en het Nederlandse muziekleven*, Utrecht 2004.

Geyl, P., (ed.), *Pennestrijd over staat en historie*, Groningen 1979.

Giebels, L.J., *Beel Van Vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977*, Nijmegen 1995.

Gonzalez, Elizabeth, *Un prince et son hôtel. Les serviteurs des ducs d'Orléans au Xve siècle*, Parijs 2004.

Goodman, Nelson/Catherine Elgin (ed.), *Reconceptions in philosophy*, Indianapolis 1988.

Goossens, E.-J., 'De Vredestempel. Het Amsterdamse stadspaleis uit 1648', in: J. Dane, *1648. Vrede van Munster, feit en verbeelding*, Zwolle 1998, 204-223.

Gosschalk, I., *Naar aanleiding van het vlugschrift des Heren Victor de Stuers: Het Binnenhof en 's Landsgebouwen in de Residentie*, Amsterdam 1891.

Goudeau, Joh.P.M., *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden tot Ministerie van Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President*, Den Haag 1980.

Graaf, Beatrice de., *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika*, Amsterdam 2010.

Graeff, A.C.D. de/J.P. van Limburg Stirum, *Voor u persoonlijk. Brieven van minister van Buitenlandse Zaken Jhr. A.C.D. de Graeff aan Gezant J.P. Graaf van Limburg Stirum 1933-1937*, Houten 1987.

Gram, Johan, 'De loterij-zaal te 's-Gravenhage', *Nederlandsch Magazijn* (1867) 1, 1-2.

Gram, Johan, *Den Haag voorheen en thans*, 's-Gravenhage 1905.

'Greenpeace verlaat Torentje Lubbers', *NRC Handelsblad*, 23 september 1993.

Grift, Liesbeth van der, *From Fascism to Communism: The Reconstruction of the Security Apparatus in the Soviet Zone of Occupation and Romania, 1944-1948*, Utrecht 2009.

Groenveld, S., *Verlopend getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog, 1640-1646*, Dieren 1984.

Groenveld, S., 'De institutionele en politieke context' in: J.Th. de Smidt e.a. (ed.), *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager*, Hilversum 1996, 59-60.

Groenveld, S., 'Unie, Religie en Militie. Binnenlandse verhoudingen in de Republiek voor en na de Munsterse Vrede' in: H. de Schepper e.a. (ed.), *1648 De Vrede van Munster*, Hilversum 1997, 79-87.

Groenveld, S., *Unie-Bestand-Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Hilversum 2009.

Guicciardini, L., *Beschryvinghe van alle de Nederlanden...*, Amsterdam 1612.

Haan, Ido de, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2003.

Haan, Ido de, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin van de politieke geschiedenis*, Utrecht 2004.

Haan, Ido de/Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996), 167-200.

Haasse, Hella, *Een gevaarlijke verhouding, of Daal en Bergse brieven*, Amsterdam 1976.

Haeghs hof praetje, Knuttel 8654.

Een Hagenaar [pseud. W.J.A. Jonckbloet], *Physiologie van Den Haag*, Den Haag 1843.

Hall, J., *Hall's Iconografisch Handboek, Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*, Leiden 1993.

Hall, James, *Hall's geïllustreerde encyclopedie van symbolen in de oosterse en westerse kunst*, Leiden 1996.

Hamaker, H.G., (ed.), *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis*, I, Werken Historisch Genootschap 21, Utrecht 1875, 13-118.

Hans, Doe, *Parlements Films. Figuren en momenten uit de Nederlandsche Volksvertegenwoordiging*, Scheveningen 1924.

Harline, C.E., *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic*, Dordrecht 1987.

La Haye et Schéveningue. Guide de l'étranger, Den Haag 1868.

Heringa, J., *De eer en hoogheid van de Staat. Over de plaats der Verenigde Nederlanden in het diplomatieke leven van de zeventiende eeuw*, Groningen 1961.

Hermans, Taco, *Het Binnenhof*, Nederlandse Kastelen, nieuwe reeks 12, Doorn 1985.

Hertog, Johan den, *Cort van der Linden (1846-1935), Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie*, Amsterdam 2007.

Hirschbiegel, Jan/Werner Paravicini (eds.), *Das Frauenzimmer. Die Frau bei Hofe in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, Residenzenforschung 11, Stuttgart 2000.

Hirschfeld, H.M., *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*, Amsterdam/Brussel 1959.

Hoedeman, Jan, *De strijd om de waarheid op het Binnenhof*, Amsterdam 2005.

Hoekstra, R.J., *Preadvies. De ministerraad in Nederland*, Zwolle 1983.

Hoekstra, R.J., *Ministerraad en vorming van regeringsbeleid*, Zwolle 1988.

Hoffmann, Godehard, *Architektur für die Nation? Der Reichstag und die Staatsbauten des Deutschen Kaiserreichs 1871-1918*, Keulen 2000.

Hogendorp, G.K. van/H. van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, V, Den Haag 1901.

- Hoogerwerf, Andries, *Wegwijzers voor politici. Van Hammoerabi tot heden*, Budel 2004.
- Hooykaas, G.J., 'Het reglement van de Raad van Ministers van 1850: beschouwingen en bescheiden over 'Thorbecke's eigenlijke revolutie'', in: W.W. Mijnhardt e.a., *Figuren en figuraties, Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman*, Groningen 1979, 171-191.
- Hooykaas, G.J., *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, deel V 1845-1853, Den Haag 1996.
- Houwink ten Cate, J., *'De mannen van de daad' en Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek*, Den Haag 1995.
- Houwink ten Cate, J., 'De Befehlshaber der Sipo und des SD in den besetzten niederländischen Gebieten und die Deportation der joden 1942-1943', in: W. Benz/J. Houwink ten Cate/G. Otto (ed.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa*, Berlin 1998, 197-222.
- Hovy, L., *Coördinatie op hoog niveau. Institutioneel onderzoek naar de ministeriële coördinatie organen en de ambtelijke voorportalen 1945-1990*, Den Haag 1992.
- Huisken, J./K.A. Ottenheim/G. Schwartz, *Jacob van Campen. Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1995.
- Huizinga, J.J., *J. Heemskerk Azn (1818-1897). Conservatief zonder partij*, Harlingen 1973.
- Huussen jr., A.H., 'De Generaliteitsrekenkamer, 1608-1799' in: P.J. Margry/E.C. van Heukelom/A.J.R.M. Linders (ed.), *Van Camere vander Rekeninghen to Algemene Rekenkamer. Zes eeuwen Rekenkamer*, Den Haag 1989, 69-70.
- Huygens, Constantijn, *Stede-stemmen en dorpen*, C.W. de Kruyter (ed.), Zutphen 1981.
- Ijsselmuiden, P.G. van, *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne overheidsbureaucratie in Nederland, 1813-1940*, Kampen 1988.
- Ising, A., *Het Binnenhof te 's-Gravenhage in plaat en schrift*, Den Haag 1879.
- Ising, A., *Het Hof te 's Gravenhage. De prinsen van Oranje op het Stadhouderslijk Kwartier*, Den Haag 1898.
- Israel, J.I., *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall, 1477-1806*, Oxford 1995.
- Janse, Anthéun, *Een pion voor een dame. Jacoba van Beieren (1401-1436)*, Amsterdam 2009.
- Jansen, Carrie, *Het Binnenhof der Lage Lusten, een schelmenroman*, Baarn 2000.
- Jansen, H.P.H., *Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Bussum 1966.
- Jansen van Galen, J./H. Vuijse, *100 jaar Drees. Wethouder van Nederland*, Houten 1986.
- Japikse, N., (ed.), *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609, 's-Gravenhage* 1923.

- Joekes, Theo, *Moord in de Ridderzaal, een extravagantie*, Amsterdam 1980.
- Joekes, Theo, *Klavertje Moord*, Amsterdam 1986.
- Jong, A.A.M. de, 'Hendrik Enno van Gelder', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel I, Den Haag 1979, 193-194.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, XIV delen, Den Haag 1969-1991.
- Jongkees, A.G., *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477*, Groningen/Batavia 1942.
- Jongste, J.A.F. de, 'Een bewind op zijn smalst. Het politiek bedrijf in de jaren 1727-1747' in: D.P. Blok e.a. (ed.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden IX*, Haarlem 1980, 44-46.
- Joustra, A./E. van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek*, Baarn 1991.
- Joustra, A./E. van Venetië, *De Geheimen van het Torentje, praktische gids voor het premierschap*, Amsterdam 1993.
- Junius, Robert, *De Haagse Helicon. Dichters op het Binnenhof*, Amsterdam 2006.
- Kalff, Gerrit, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, deel VII, Groningen 1912.
- Kan, J.B., *De jurist als ambtenaar* (Leiden 1923) [later verschenen in: G.H. Langemeijer/H.Th.J.F. van Maarseveen/J.M. Polak (ed.), *De jurist-ambtenaar. Bundel opstellen opgedragen aan mr. J.M. Kan*, Zwolle 1977, 1-5.
- Kappelhof, A.C.M./J.P. de Valk, *Dagboeken van P.J.M. Aalberse 1902-1947*, Den Haag 2006.
- Keblusek, Marika, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw*, Hilversum 1997.
- Keblusek, M./J. Zijlmans (ed.), *Vorstelijk vertoon. Aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia*, cat. tent. Haags Historisch Museum, Den Haag/Zwolle 1997.
- Keller, Gerard, 'Onze minister', *De Gids* (1883), 105-155.
- Kerrscher, Gottfried, 'Die Perspektive des Potentaten. Differenzierung von Privattract bzw. Appartement und Zeremonialräumen im spätmittelalterlichen Palastbau', in: Werner Paravicini (ed.), *Zeremoniell und Raum*, Residenzenforschung 6, Sigmaringen 1997, 155-186.
- Kersten, A., *Luns. Een politieke biografie*, Amsterdam 2010.
- Kleijn, Koen/Jos Smit/Claudia Thunnissen, *Nederlandse bouwkunst. Een geschiedenis van tien eeuwen architectuur*, Alphen aan de Rijn 1995.
- Klijnsma, M.H., *Van Torentje tot Toren. 175 jaar ministerie van Binnenlandse Zaken*, Den Haag 1988.

Knevel, Paul, *Het Haagse bureau. Zeventiende-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang*, Amsterdam 2001.

Knuttel, W.P.C., *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, IX delen, Den Haag 1890-1920.

Koch, J., *Abraham Kuiper. Een biografie*, Amsterdam 2006.

Koekoek, A., 'Leider in eminenten zin. Kuiper als premier', in: D.Th. Kuiper/G.J. Schutte (ed.), *Het kabinet-Kuiper (1901-1905)*, Zoetermeer 2001, 101-114.

Kolfin, Elmer, 'Voor eenheid, victorie, vrede en welvaart. Beeldvorming van Frederik Hendrik in contemporaine Noord-Nederlandse grafiek ca. 1600-1650', *Jaarboek Oranje-Nassau Museum* 2006, Rotterdam/Gronsveld 2007, 69-107.

Kooijmans, Luc/Carly Misset, 'Van rebellen tot koningen in eigen huis', in: Thimo de Nijs (ed.), *Geschiedenis van Holland 1572 tot 1795*, deel 2, Hilversum 2002, 9-77.

Koopmans, Ype, *Muurvast en gebeiteld, Beeldhouwkunst in de bouw 1840-1940*, Rotterdam 1997.

Kossmann, E.F., *De boekverkoopers, notarissen en cramers op het Binnenhof*, Den Haag 1932.

Kossmann, Ernestine (ed.), *Het Den Haag van Louis Couperus*, Utrecht 1987.

Krabbe, Coert Peter, *Ambacht, kunst, wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Zwolle 1998.

Krabbe, C.P., 'Openbare gebouwen', in: Koos Bosma/Aart Mekking/Koen Ottenheim/Auke van der Woud (ed.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Zwolle 2007, 481-503.

Krabbe, Coert Peter, *Droomreis op papier. De Prix de Rome en de Nederlandse architectuur 1808-1851*, Leiden 2009.

Kramm, C., *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters*, II delen, Amsterdam 1857-1864.

Kroeze, Ronald, 'Een typisch Hollandse politicus? Floris Adriaan van Hall, Holland en politieke veranderingen in de jaren 1840', *Holland. Historisch tijdschrift* 41 (2009) 1, 14-34.

Krudop van Ruwiell, J.R., *De voormalige St. Mariakapel Ten Hove op het Binnenhof te 's Gravenhage, 1250-1877*, 's Gravenhage 1961.

Kruisheer, J.G., (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, deel I-IV, Assen 1986-1997.

Krul, W.E., 'De Koninklijke Akademie en de geesteswetenschappen 1855-1865', in: K. van Berkel (ed.), *Het oude Instituut en de nieuwe Akademie. Overheid en wetenschapsbeoefening omtrent het midden van de negentiende eeuw*, Amsterdam 2000, 91-162.

- Krul, Wessel, 'Opbouwende ascese. Thorbeckes adagium van staatsonthouding als zedelijk beginsel', *Boekman* 50 (2001), 447-460.
- Krul, Wessel, 'Vooruitgang en verlies. Het moeizame begin van de Nederlandse monumentenzorg', *De Negentiende Eeuw* 29 (2005) 1, 3-21.
- Kuile, Engelbert H. ter, 'De bouwgeschiedenis van het grafelijk paleis op het Binnenhof', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 10 (1978), 313-328.
- Kwiet, K., *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung*, Stuttgart 1968.
- Laan, K. ter, *Letterkundig woordenboek voor noord en zuid*, Den Haag 1941.
- Lammers, G.J., *De Kroon en de Kabinetsformatie*, IJmuiden 1952.
- Langeveld, H., *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel Twee 1933-1944*, Amsterdam 2004.
- Leeuwen, Thijs van, *Pracht en praal op Prinsjesdag*, Zaltbommel 1998.
- 'Levensbericht J.P.R. Tak van Poortvliet', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1904, 287-305.
- Linden, Herman Vander, *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et de Charles, comte de Charolais (1433-1467)*, Brussel 1940.
- Lintsen, H.W. e.a. (ed.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving, 1800-1890, III, Textiel, gas, licht en electriciteit, bouw*, Zutphen 1993.
- Lok, Matthijs, *Windvanen. Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse restauratie 1813-1820*, Amsterdam 2009.
- Looyenga, Arjen J., 'Ideologie, architectuur en historisch erfgoed in Nederland', in: Jan de Maeyer (ed.), *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg*, Leuven 1999, 59-70.
- Louwen, Jan, *Cover-up in het Binnenhof*, Leusden 2003.
- Lucassen, Leo/Wim Willems, *De krachtige stad. Een eeuw omgang en ontwijking*, Amsterdam 2007.
- H. de Lussanet de la Sablonière, 'De restauratie van Buitenhof 34 tot en met 38 te 's-Gravenhagen ten behoeve van de Tweede Kamer der Staten-Generaal', *Bulletin KNOB* 74 (1975), 124-125.
- Maarschalkerweerd, P.H., 'Schelte Baron van Heemstra, 1850-1858', in: P.A. Blok e.a. (ed.), 'Veel tact en de noodige geschiktheid'. *Gouverneurs en commissarissen in de provincie Utrecht 1814-1997*, Utrecht 1997.
- Maarseveen, H.Th.J.F. van, *De heerschappij van de ministerraad*, Den Haag 1973.

- Maas, Nop, *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw*, Utrecht 1986.
- Mazel, R.G., 'Het Torentje. De symboolfunctie van een eeuwenoud pandje' *Vizier. Personeelsblad van het Departement van Algemene Zaken* 237, 4-7.
- Meijer, W., 'Haagsche gebouwen', *Die Haghe Bijdragen en Mededelingen*, 1900.
- Mekking, A.J.J., 'De "grote zaal" van Floris V te Den Haag. Een onderzoek naar de betekenis van het concept', in: W. van Anrooij (ed.), *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1990, 65-90.
- Mekking, A.J.J., 'Die Aula Palatii in Den Haag', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 60 (1997) 3, 308-333.
- Merriënboer, J. van/P. Bootsma/P. van Griensven, *Van Agt. Biografie. Tour de force*, Amsterdam 2008.
- Meurs, Paul, *De moderne historische stad. Ontwerpen voor vernieuwing en behoud*, Rotterdam 2000.
- Middendorp, Peter, *Lange Poten. Een jaar lang vreemdeling in Den Haag*, Amsterdam 2008.
- Minney, R.J., *No. 10 Downing Street. A house in history*, Londen 1963.
- Mörke, O. 'Stadtholder' oder 'Staetholder'? *Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politischen Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande in 17 Jahrhundert*, Munster 1997.
- Moerman, J.J., *Op en om het historisch Binnenhof*, 's Gravenhage 1940.
- Moore, B., *Slachtoffers en overlevenden. De Nazi-vervolgving van de joden in Nederland*, Amsterdam 1998.
- Moorman, E.M./W. Uitterhoeve, *Van Achilleus tot Zeus*, Nijmegen 1987.
- Mountague, William, *The Delights of Holland...*, Londen 1696.
- Mout, M.E.H.N., *Plakkaat van Verlatinge 1581*, Den Haag 1979.
- Munnick, B. de, *Uitverkoren in uitzondering? Het verhaal van de joodse 'Barneveldt-groep' 1942-1945*, Barneveld 1991.
- Naerder Unie*, Leeuwarden 1651; Knuttel 7035.
- Nationaal Muzijkfeest ten voordeele der minvermogene krijgers van 1813 op donderdag 3 en zaterdag 5 september 1863 in de Ridderzaal op het Binnenhof te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1863.
- Netscher, Frans, 'De val van een minister', *Studies naar het naakt model*, 's-Gravenhage 1886.
- Nijhoff, M., *De pen op papier*, Haarlem 1927.

- Nispén tot Pannerden, A.J.M. van, 'De ministerraad sedert 1945', in: *Opstellen over recht en rechtsgeschiedenis aangeboden aan prof.mr. B.H.D. Hermesdorf*, Deventer 1965, 231-246.
- Nusselder, E.J., (ed.), *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling Grenadierspoort 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1986.
- Nusteling, H.P.H., 'Kan [jr.], Johannes Benedictus (1873-1947)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
- Oosterhoff, F.G., *Leicester and the Netherlands, 1586-1587*, Utrecht 1988.
- Ottenheim, K., e.a. (ed.), *Daniel Marot. Vormgever van een deftig bestaan*, Zutphen 1980.
- Ottenheim, K.A./M. Prak (ed.), *Plaatsen van herinnering. Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam 2006.
- Oud, P.J., *Honderd Jaren*, Assen 1946.
- Oud, P.J., *Het constitutionele recht van het Koninkrijk der Nederlanden*, deel I, Zwolle 1967.
- Ovidius, *Metamorphosen*, Amsterdam 1993.
- Oxenaar, Aart, *P.J.H. Cuypers en het gotisch realisme*, Rotterdam 2009.
- Panhuisen, Luc, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt*, Amsterdam/Antwerpen 2005.
- Peet, Corjan van der/Guido Steenmeijer ed., *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995.
- Pelt, R.J. van/M.E. Tiethoff-Splithoff, *Het Binnenhof van grafelijke residentie tot regeringscentrum*, Dieren 1984.
- Perry, Jos, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers 1843-1916*, Amsterdam 2004.
- Peters, C.H., *De landsgebouwen te 's-Gravenhage. Rapport aan zijne excellentie den minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid II*, Den Haag 1891.
- Peters, C.H., 'Enkele bladzijden uit de geschiedenis der Groote of Hofzaal', *Die Haghe. Bijdragen en Mededeelingen* (1905) 297-433.
- Peters, C.H., *De groote zaal op het binnenhof te 's Gravenhage*, Den Haag 1905.
- Peters, C.H., 'Grafelijk leven in die Haghe, in de tweede helft der XIVe eeuw', *Die Haghe. Bijdragen en Mededeelingen* (1909), 113-268.
- Plantenga, J.H., 'Honderd jaar bouwkunst in Nederland en in De Gids', *De Gids* 100 (1936) IV, 413-436.
- Pleij, Herman, *De herontdekking van Nederland*, Amsterdam 2003.
- Poelhekke, J.J., *Frederik Hendrik. Prins van Oranje. Een biografisch drieluik*, Zutphen 1978.

- Price, J.L., *Holland and the Dutch Republic in the seventeenth century. The politics of particularism*, Oxford 1992.
- Puchinger, G., *Colijn en het Einde van de coalitie*, III delen, Kampen 1969.
- Puchinger, G., 'Minister-president AE Mackay', in, Th.B.F.N. Brinkel/J. de Bruijn/A. Postman (ed.), *Het kabinet-Mackay. Opstellen over de eerste christelijke coalitie (1888-1891)*, 59-89.
- Raak, Ronald van, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn*, Amsterdam 2000.
- Raalte, E. van, *Geschiedenis van de Opening van de Staten-Generaal, 1814 tot 1952. Een staatsrechterlijk-geschiedkundige verhandeling*, 's-Gravenhage 1952.
- Raalte, E. van, *De ontwikkeling van het minister-presidentschap*, Leiden 1954.
- Randeraad, N., 'Ambtenaren in Nederland (1815-1915)', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 109 (1994) 2, 209-236.
- Randeraad, Nico, 'In search of a national building style. Administrative architecture in the Netherlands in the second half of the nineteenth century', in: *Jahrbuch für Europäische Verwaltungsgeschichte* 6 (1994), 243-260.
- Randeraad, Nico, *Het onberekenbare Europa. Macht en getal in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2006.
- Rehwinkel, J.P., *De minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?*, Zwolle 1991.
- Rehwinkel, J.P., 'De minister-president en de commissie-Deetman', in: J.P. Rehwinkel/P.P.T. Bovend'Eert/R.J. Hoekstra, *De positie van de minister-president*, Zwolle 1994.
- 'Rekening der testamentoren van wijlen der edelre vorstinnen vrouwe Jacobs van Beyeren, van Hollant, gravynne van Oistrevant zaliger gedenckenisse', *Codex diplomaticus Neerlandicus*, 2e serie 1e afd., Utrecht 1852, 166-266.
- Ribberink, A.E.M./H.A.J. van Schie, *Uit de geschiedenis van Binnenlandse Zaken*, Den Haag 1979.
- Ridder, H. de, 'Er wordt weer geregeerd vanuit Binnenhof 20', *Haagsche Courant*, 12 juli 1980.
- Riding, Christine/Jacqueline Riding (ed.), *The Houses of Parliament. History Art Architecture*, Londen 2000.
- Riemer, Jacob de, *Beschryving van 's-Gravenhage, behelzende deszelfs oorsprong, benaming, gelegenheid, uitbreidingen, onheilen en luister, mitsgaders Stigtinge van het Hof, der kerken, kloosters, kapellen, godshuizen en andere voornaame gebouwen*, II delen, Delft 1730-1739.

Riemsdijk, Th. van, *De Griffie van Hare Hoog Mogenden*, Den Haag 1885.

Ripa, Cesare, *Iconologia of uytbeeldinghe des Verstands*, (1593), vertaling Jochen Becker, Soest 1971.

Robijns, M., *Radicalen in Nederland (1840-1851)*, Leiden 1967.

Roelevink, J., 'Hete adem en koude kermis. De werkomstandigheden van de ambtenaren van de secretarie van Staat van Lodewijk Napoleon', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 117 (2002), 1.

Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting*, Amsterdam 2006.

Rosendaal, Joost, *De Nederlandse revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799*, Nijmegen 2005.

Rullmann, J.C., *Abraham Kuyper. Een levensschets*, Kampen 1928.

Sagittarius, *Parlementaire portretten*, Amsterdam 1869.

Sanders, P., *Herinneringen*, Amsterdam 2009.

Sas, N.C.F. van, 'Het politiek bestel onder koning Willem I', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* (1981), 49-50, 110-134.

Savornin Lohman, A.F. de, 'Levensbericht van Mr. Aeneas baron Mackay', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1910-1911 (1911), 105-126.

Schama, S., *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813*, Amsterdam 1989.

Schermerhorn, W., *Minister-president in herrijzend Nederland*, z.pl. 1977.

Schepper, H. de, e.a. (ed.), *Raad van State, 450 jaar*, Den Haag 1981.

Schmidt, Freek, *Paleizen voor prins en burgers. Architectuur in Nederland in de achttiende eeuw*, Zwolle 2006.

Schmidt, F.H., *Pieter de Swart; architect van de achttiende eeuw*, Zwolle/Zeist 1999.

Schwieter, Charl, *Moord op de informateur*, Amsterdam 1982.

Secker, I., 'Parlementaire oppositie vóór 1848. De volhardingspolitiek van Lodewijk Caspar Luzac, opposant malgré lui', in: *Jaarboek parlementaire geschiedenis* 1999, 73-87.

Sinninghe, J.R.W., 'Het ministertorentje', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 1 september 1956.

Slechte, C.H., 'Een Haagse 'standbeeldquaestie'. Waarom het standbeeld van Thorbecke niet in Den Haag mocht komen', *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* 1982, 9-24.

Smidt, J. Th. de, e.a. (ed.), *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager*, Hilversum 1996.

Smit, J.G./F.J.W. van Kan (ed.), *Den Haag. De geschiedenis van een stad. Deel I: Vroegste tijd tot 1574*, Zwolle 2004.

Smits, Carmen, 'Een nieuw regeringscentrum voor Nederland. Ontwerptekeningen van Johannes Craner 1848-1866', *Kunstlicht* 20 (1999), 27-33.

Spaans, Joke, 'Public opinion or ritual celebration of concord? Politics, religion and society in the competition between the Chambers of Rhetoric at Vlaardingén, 1616', in: Judith Pollmann/Andrew Spicer (ed.), *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands. Essays in honour of Alistair Duke*, Leiden 2006) 189-209.

Stal, Kees, *Den Haag in kaart gebracht. 750 jaar groei in plattegronden uit het Gemeentearchief*, Den Haag 1998.

Stassen, M.J.L.A., *Charles Ruys de Beerenbrouck. Edelman-staatsman. 1873-1936*, Maastricht 2000.

Steen, P. van der, *Cals. Koopman in verwachtingen, 1914-1971*, Amsterdam, 2004.

Steenmeijer, G., 'Tot cieraet ende aensien deser stede'. Arent van 's-Gravesande, architect en ingenieur ca. 1610-1662, Leiden 2005.

Steenmeijer, G.H.P., *Knuttel meer dan een goede chef?, De Rijksbouwmeesters Twee eeuwen architectuur van de rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995.

Stenvert, Ronald, e.a., *Monumenten in Nederland. Zuid-Holland, Zeist/Zwolle* 2004.

Stipriaan, René van, *Ooggetuigen van de Gouden Eeuw in meer dan honderd reportages*, Amsterdam 2002.

Stolp, A., 'Hoe moeilijk het Haagse loopgas ging lopen', *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* 1977, 117-142.

Streich, Brigitte, *Zwischen Reiseherrschaft und Residenzbildung: der wettinische Hof im späten Mittelalter*, Keulen/Wenen 1989.

Strien, Kees van, *De ontdekking van de Nederlanden. Britse en Franse reizigers in Holland en Vlaanderen, 1750-1795*, Utrecht 2001.

Strong, R.C./J.A. van Dorsten, *Leicester's Triumph*, Leiden/Londen 1964.

Stuers, Victor de, 'Holland op zijn smalst', *De Gids* 37 (1873) III, 320-403 [herdruk: Victor de Stuers, *Holland op zijn smalst*, ingeleid en toegelicht door een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut der Universiteit van Amsterdam, Bussum 1975].

Stuers, Victor de, *Het Binnenhof en 's Landsgebouwen in de residentie, 's Gravenhage* 1891.

- Taylor, Henry, *The Statesman*, Londen 1836.
- Tempel, J. van den, *Nederland in Londen. Ervaringen en beschouwingen*, Haarlem 1946.
- Temple, William/G. Clark, (ed.), *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*, Oxford 1972.
- Terlouw, J., *Naar zeventien zetels en terug. Politiek dagboek 9 maart 1981-5 november 1982*, Utrecht/Antwerpen 1983.
- Terwen, J.J./K.A. Ottenheim, *Pieter Post. 1608-1669. Architect*, Zutphen 1993.
- Tex, J. den, *Oldenbarnevelt*, V delen, Haarlem/ Groningen 1960-1972.
- Thieme, U./F. Becker, *Allgemeines Lexicon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, deel III, München 1992.
- Thomassen, T.H.P.M., 'De lotgevallen van een ambtelijke duizendpoot. De kamerbewaarder van de Staten-Generaal in de tijd van de Republiek', *Jaarboek Geschiedkundige Vereniging Die Haghe* 1990, 80.
- Tillema, J.A.C., *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975.
- Tillema, J.A.C., *Victor de Stuers. Ideeën van een individualist*, Assen 1982.
- Timmers, J.J.M., *Christelijke Symboliek en Iconografie*, Houten 1978.
- Tosh, John, *Why history matters*, Basingstoke/ New York 2008.
- Trip, Boy, 'Ministerraad op vrijdag. Persoonlijke herinneringen van een minister van het kabinet den Uyl 11 mei 1973 - 19 december 1977', z.pl. z.j. (ongepubliceerd manuscript, particuliere collectie)
- Troelstra, P.J., *Gedenkschriften*, IV delen, Amsterdam 1928-1929.
- Turpijn, J.P., *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888*, Amsterdam 2008.
- Udink, B.J., *Tekst en uitleg. Over sturen en gestuurd worden, ervaringen in politiek en bedrijf*, Baarn 1986.
- Vaillant, Christiaan /Dick Valentijn/Maarten van Doorn/Henk Rosenberg, *Monumenten in het hart van Den Haag*, 's-Gravenhage 1987.
- Vale, Lawrence, *Architecture, power and national identity*, New Haven 1992.
- Vale, Malcolm, *The princely court. Medieval courts and culture in North-West Europe 1270-1380*, Oxford 2001.
- Veegens, D., 'De voormalige hofkapel', in: Idem, *Historische Studiën I*, 's Gravenhage 1884, 70-87.
- Vegt, Janne van der/Eugenie Boer, *Haags Parfuum. De stad in honderd romans en verhalen*, Den Haag 2007.

Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland 1870-1918*, Den Haag 1992.

Velde, Henk te/Hans Verhage (ed.), *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900*, Amsterdam 1996.

Velde, H. te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Amsterdam 2002.

Velde, Henk te, *Het theater van de politiek*, Amsterdam 2003.

Velde, Henk te, 'De traditie van de minister-president. De bestuurlijke en politieke premier in Nederland', in: Mieke Aerts/Henk te Velde/Remco Visschers, *Omtrent de minister-president. De positie van de minister-president vanuit historisch perspectief*, Den Haag 2005, 18-19.

Velde, Henk te, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland*, Amsterdam 2010.

Velden, Willem van, *Hof-Tapijt tot Cieraed vande Nieuwe gewelfde Staet-Zael van't Vrije Batavia*, 's-Gravenhage 1659.

Veldkamp, G.J.M., *Le carnaval des animaux politiques. Herinneringen 1952-1967*, Den Haag 1993.

Vermeeren, C., 'Opdat de kunst alhier soude mogen floreren. De kunstmarkt in Den Haag in de 17de eeuw', *Haagse Schilders in de Gouden Eeuw. Het Hoogsteder Lexicon van alle schilders werkzaam in Den Haag 1600-1700*, Zwolle 1980, 51-78.

Vierde algemeen muzijkfeest van de Maatschappij tot Bevordering van Toonkunst gehouden te 's-Gravenhage den 7 en 8 juli 1842 in de loterijzaal op het Binnenhof, 's-Gravenhage 1842.

Visser, R., 'Het geheim van de Trêveszaal', in: *Jaarboek voor Parlementaire geschiedenis*, 96-101.

Vluchtig, Piet, [pseud. Frits Smit Kleine], 'In den komkommertijd', *De Gids* 38 (1881) 7, 33-64.

Vogelaar, Ella/Onno Bosma, *Twintig maanden knettergek. Dagboek van een ministerschap*, Amsterdam 2009.

Wagenaar, F.P., 'Dat de regeringe niet en bestaet by het corpus van de magistraet van Den Hage alleen'. *De Sociëteit van 's-Gravenhage (1587-1802). Een onderzoek naar bureaucrativering*, Hilversum 1999.

Wagenaar, M., *De Rijksvoorlichtingsdienst. Geheimhouden, toedekken en openbaren*, Den Haag 1997.

Welderens Rengers, W.J. van, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland, 1849 tot 1891*, 's-Gravenhage 1918; derde druk.

- Whiteley, Mary, 'L'aménagement interieur des résidences royales et princières en France à la fin du XIVe et au début du XVe siècle', in: Jean Chapelot/Elisabeth Lalou (ed.), *Vincennes aux origines de l'État moderne. Actes du colloque scientifique sur Les Capetiens et Vincennes au Moyen Age*, Parijs 1996, 299-303.
- Wiel, G. van der, 'De presentatie van het regeringsbeleid 2945-1989', in: Marcel van Dam (ed.), *50 jaar Rijksvoorlichtingsdienst*, Den Haag 1996.
- Wielen, J.E. van der, 'Het kabinet van de minister-president', *Heemschut. Orgaan van den Bond Heemschut* 54 (1977) 11/12, 194-197.
- Wijsenbeek, Thera, (ed.), *Den Haag, geschiedenis van de stad. II De tijd van de Republiek*, Zwolle 2005.
- Willems, Wim, (ed.), *Mijn stad in de sixties. Herinneringen van Hagenaars*, Den Haag 2005.
- Willems, Wim, e.a. (ed.), *De Haagse Schatkist. Zoektocht naar verhalen*, Den Haag 2007.
- Willems, Wim, en andere Hagenaars, *Plekken van herinnering. Over de stad van toen en nu*, Rotterdam 2007.
- Wit, D. de, *Dr. A. Kuyper als leider van het volk en als minister*, Den Haag 1905.
- Woud, Auke van der, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900*, Rotterdam 1997.
- Zalm, Gerrit, *De romantische boekhouder*, Amsterdam 2009.
- Zandvliet, Kees, (ed.), *Maurits, prins van Oranje*, cat. tent. Rijksmuseum, Amsterdam, Amsterdam/Zwolle 2000.
- Zanten, Jeroen van, *Schielijk, winzucht, zwaarhoofd en bedaard. Politieke discussie en oppositievorming, 1813-1840*, Amsterdam 2004.
- Zijlker, J.F., 'Het dagboek van Jan Freerks Zijlker', *Groningse volksalmanak* 1948, 94-96.
- Zijlstra, J., *Per slot van rekening. Memoirs*, Amsterdam/Antwerpen 1992.
- Zonneville-Heyning, C.E., 'De verbouwing van de Hofkapel in 1770', in: *Bouwen in Nederland, Leids Kunsthistorisch Jaarboek* III, Delft 1985, 543.
- Zuiden, Henk van (ed.), *Den Haag, de stad in gedichten*, Amsterdam 2003.
- Zwart, E., *Thorbecke. De scheppende kracht van de natie. Het liberalisme volgens J.R. Thorbecke*, Amsterdam 2007.
- Zwart, Milja de, *Binnenhof voor buitenlui*, Breda 2001.
- Zweep, C. van der, 'Het ontstaan van de societëiteit "De Besognekamer" en hare achtereenvolgende huizen', *Die Haghe. Bijdragen en Mededelingen* 26 (1925-1927), 40-46.

Summaries

Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof

HENK TE VELDE EN DIEDERIK SMIT

Voorwoord

[AUTEUR?]

Inleiding: Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof

HENK TE VELDE

Bedden op het Binnenhof. De vorstelijke woonvertrekken in de middeleeuwen

ANTHEUN JANSE

De Staten-Generaal. Twee eeuwen te gast bij de Staten van Holland (1593-1795)

MAURITS EBBEN

Het Binnenhof in de zeventiende en achttiende eeuw

PAUL KNEVEL

Interieur van betekenis, betekenis van interieur

MARION BOLTEN

De toegang tot het Binnenhof. Verkeer, vertier en politiek theater in de negentiende eeuw

JAN HEIN FURNÉE

Onder ministers. De opkomst van ambtelijke en ministeriële cultuur in Nederland (1795-1919)

JOUKE TURPIJN

Grote bezwaren en een compromis. Bouwplannen op het Binnenhof (1848-1914)

WESSEL KRUL

Een kwestie van integratie. De gebouwen van het ministerie van Algemene Zaken vanaf circa 1600

JACQUELINE HEIJENBROK EN GUIDO

STEENMEIJER

Een ongewone tijd. Binnenhof 19 in de oorlogsdagen

GERALDIEN VON FRIJTAG DRABBE KÜNZEL

Tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid. Geschiedenis van de ministerraad

RIMKO VAN DER MAAR

Plaatsen van bestuur en overleg. De betekenis van het Torentje en de Trêveszaal in de Nederlandse politiek

DIEDERIK SMIT

*Een magistraal geschiedverhaal. De verbeelding van
het Binnenhof in de twintigste eeuw*

WIM WILLEMS

*De huiskamer van de macht. De premiers over hun
werkplek en werkomgeving*

HENK TE VELDE EN DIEDERIK SMIT